

History of the Polish
press 1918–1939:
Research directions
Part 2: Polish press abroad

**Kierunki badań
nad historią prasy
polskiej 1918–1939**
Cz. 2. Prasa polska za granicą

Instytut Informacji Naukowej
i Bibliotekoznawstwa
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN
ul. Podchorążych 2
PL 30-084 Kraków

**Władysław Marek
KOLASA**

KEY WORDS

Polish press, Polish press abroad, 1918–1939,
history, historiography, research, bibliometrics

SŁOWA KLUCZOWE

prasa polska, prasa polonijna, 1918–1939,
historia, historiografia, badania, bibliometria

ABSTRACT

This is a survey of post-war critical studies of Polish press published abroad in 1918–1939. The article presents the results of a bibliometric analysis of publications dated 1945–2009. The theme that attracted most attention was the Polish press in Germany (40% of publications and 57% of references). It was followed by the Polish press in the Free City of Gdańsk (11% and 10% respectively), the United States (11% and 7%), France (6% and 5%), the USSR (4% and 6%) and Czechoslovakia (5% and 4%); other countries between them account for 22% of publications and 12% of references.

ABSTRAKT

W artykule omówiono dorobek naukowy w zakresie badań nad historią prasy polskiej wydawanej za granicami kraju w latach 1918–1939. Przedmiotem analiz bibliometrycznych było piśmiennictwo wydane w okresie 1945–2009. Najwięcej prac dotyczyło prasy polskiej w Niemczech (40% publikacji i 57% cytowań); rzadziej badano prasę w Wolnym Mieście Gdańsku (11%, 10%), USA (11%, 7%), Francji (6%, 5%), ZSRR (4%, 6%) i Czechosłowacji (5%, 4%); na pozostałe zaś 19 państw przypadło łącznie 22% publikacji i 12% cytowań.

Streszczenie

Aktywność medialna środowisk polonijnych w latach 1918–1939 była stosunkowo wysoka. Według szacunków poza krajem wydawano w tym okresie 1148 polskich gazet i czasopism. Najwięcej tytułów drukowano w USA (ok. 480) oraz w państwach ościennych (Niemcy – 115; Czechosłowacja – 105, Wolne Miasto Gdańsk – 59, ZSRR – prawdopodobnie kilkadziesiąt) i Francji (166); w pozostałych krajach liczba wydawnictw była zdecydowanie mniejsza (łącznie 229). Szczególną pozycję na tym tle miała prasa amerykańska, która wyróżniała się nakładowo dostarczając ponad 3/4 globalnego nakładu wszystkich gazet polonijnych (np. w 1930 roku aż 1,3 mln egz.).

Mimo niekwestionowanej przewagi prasy wydawanej przez Polonię amerykańską zainteresowanie historyków tym obszarem było stosunkowo niewielkie (39 prac [49 cytowań], natomiast głównym obszarem, który przyciągał uwagę historyków były Niemcy (136) [387]. Kierunek ten dominował absolutnie przez cały analizowany okres, szczególnie w latach 70. i skupił ponad połowę całkowitego wysiłku badawczego. Znacznie niżej w hierarchii lokowały się kolejne państwa: Wolne Miasto Gdańsk (39) [67] i Francja (21) [35] oraz ZSRR (14) [39] i Czechosłowacja (17) [26]. Obraz dopełniała niewielka liczba opracowań ogólnych (30) [103] oraz rozdrobniona grupa opracowań o prasie wydawanej w pozostałych państwach – łącznie (76) [80], wśród których wyróżniały się: Kanada (13) [20], Brazylia (10) [19], Argentyna (6) [13], Austria (9) [13], Australia (4) [8].

Warto zauważyć, że podana wyżej hierarchia nie wykazuje żadnej korelacji ani z liczbą wydawanych tam tytułów, ani potencjałem prasowym liczonym nakładami. Należy zatem domniemywać, że inspirującą rolę w wyborze tematów odegrały inne czynniki. Zapewne nie miały wpływ na dokonane wybory miał silnie obecny w historiografii PRL nurt dokumentowania polskości Ziemi Zachodnich i Północnych, gdzie Niemcy grały rolę kluczową.

Według najnowszej wiedzy w latach 1918–1939 za granicą państwa polskiego zamieszkiwało ok. 7,3 mln Polaków. Stan ów w dużej mierze został ukształtowany jeszcze w okresie zaborów, zaś najmocniej wpłynęły nań dwa procesy: z jednej strony silna emigracja zarobkowa z apogeum u schyłku XIX wieku, wskutek której do 1918 roku za granicami znalazło się ok. 4,3 mln osób (głównie w USA), z drugiej zaś wojenne straty migracyjne związane z przesuwaniem się frontów i zmianą granic, szacowane łącznie na 2 mln obywateli. Później bilans ów pogłębiła kolejna grupa osób, które opuściły kraj w latach 1918–1939 (ok. 2 mln), choć towarzyszyła temu procesowi także znaczna reemigracja (ok. 1 mln). Ostatecznie więc, mimo dużego rozproszenia geograficznego, wyraźnie dominowały dwie grupy: emigranci amerykańscy i ich potomkowie (ok. 2,8–3,2 mln) oraz ludność autochtoniczna zamieszkująca tereny państw ościennych (razem ok. 2–3 mln)¹. Inne skupiska Polaków, jakkolwiek liczne, były zdecydowanie mniejsze.

Wskazaną polaryzację potwierdza analiza aktywności medialnej (tab. 1), z której wynika, że 41–47% tytułów wychodziło w USA, ok. 24–29% w państwach ościennych oraz 23–35% w pozostałych krajach. Oczywiście wskazane dane mają charakter szacunkowy, gdyż nie istnieją ani wyczerpujące, ani w pełni wiarygodne informacje w tym zakresie, niemniej wnikliwa analiza dostępnych źródeł przekonuje, że prowadzą do wniosków niesprzecznych.

Wiele problemów powstaje przy próbie ustalenia liczby tytułów prasowych, zarówno wydawanych w poszczególnych latach, jak również na przestrzeni całego okresu 1918–1939. W pierwszym przypadku cenionym źródłem jest cykl trzech raportów opracowanych w latach 1933–1935 przez Departament Konsularny Ministerstwa Spraw Zagranicznych pt. *Szkic prasy polskiej za granicą*, znany szerzej z reedycji Józef Skrzypka z 1969 r. [7]². W pracy tej zestawiono szczegółowe dane bibliograficzne (w tym nakłady) o 202 najważniejszych tytułach według stanu z 1935 roku. Źródło posiada wysoką wartość merytoryczną, gdyż dane były dobrane reprezentatywnie, lecz z pewnością kompletne nie jest. W porównaniu z innymi wydawnictwami, dane wydają się być zaniżone o co najmniej 40–50%³. Równie

¹ A. Kicingier, *Polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2005, passim.

² J. Skrzypek, *Ze źródeł do dziejów prasy polonijnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” [dalej RHCzP] 1969, z. 4, s. 589–611 [7].

³ Potwierdza to szereg przesłanek, np. S. Zieliński, *Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830–1934*, Warszawa 1935, na s. 287 podaje w roku 1934 liczbę 335 pism (czyli o 133 więcej niż w zestawieniu MSZ); z kolei S. Zahradnik, *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach*

Tabela 1

Prasa polska za granicą 1918–1939 i stan jej opracowania

Państwo	Liczba tytułów prasowych		Opracowania		W tym opracowania przekrojowe	
	w 1935 r. ^(a) (w tym dzienniki)	razem 1920–1939	liczba publikacji	cytowania HL14	liczba publikacji	cytowania HL14
Niemcy	19 (5)	115 ^(b)	136	387	33	107
WM Gdańsk	2 (1)	59 ^(c)	39	67	10	16
St. Zjednoczone	95 (13)	480 ^(d)	39	46	28	41
Francja	15 (3)	166 ^(e)	21	35	3	1
ZSRR	18 (2)	b.d.	14	39	1	0
Czechosłowacja	20 (2)	105 ^(f)	17	26	8	14
Pozostałe	33 (3)	229 ^(g)	76	80	53	55
Razem	202 (29)	1148	342	680	136	234

^(a) — J. Skrzypek, *Ze źródeł do dziejów prasy polonijnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, z. 4, s. 589–611; ^(b) — *Centralny Katalog Czasopism Polskich*, ujęto tylko tytuły z głównych miast: Olsztyn (10); Szczytno (6); Berlin (36), Heme (2), Bochum (4), Bytom (27), Opole (24), Gliwice (6); ^(c) — A. Romanow, *Bibliografia prasy polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, „Rocznik Gdański” T. 36 (1976), s. 161–188; ^(d) — J. Wępsieć, *Polish American serial publications 1842–1966: an annotated bibliography*, Chicago 1968; ^(e) — A. Paczkowski, *Prasa polska we Francji (1918–1940)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1969, z. 4, s. 521–536; ^(f) — Obliczenia na podstawie: S. Zahradnik, *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach Czechosłowacji w latach 1848–1938*, Opole 1980; ^(g) — Oszacowanie na podstawie S. Zielińskiego, *Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830–1934*, Warszawa 1935, s. 297.

trudne jest ustalenie liczby pism wydawanych w całym okresie dwudziestolecia i to z trzech powodów. Po pierwsze — nie istnieje uniwersalna definicja rozważanej tu prasy (polonijna, emigracyjna) i jej atrybutów, co komplikuje zasady kwalifikacji⁴; po wtóre — jedyna dostępna bibliografia, ceniona praca Stanisława Zielińskiego⁵ kończy się na roku 1934 i nie podjęto jej kontynuacji; po trzecie wreszcie — wiele problemów budzi kwalifikacja pism wydawanych na terenach pogranicznych w latach kształtowania się granic; chodzi m.in. o prasę plebiscytową (Śląsk) oraz wydawnictwa środowisk objętych repatriacją (głównie z ZSRR). Mimo wspomnianych problemów w tab. 1 podjęto próbę ich oszacowania. Zestawienie danych z istniejących bibliografii oraz zastosowanie prostych przeliczeń pozwoliło ocenić, że łącznie w latach 1920–1939 ukazywało się poza granicami ok. 1148 pism; najwięcej drukowano w Stanach Zjednoczonych (480), ok. cztery razy mniej we Francji (166),

Czechosłowacji w latach 1848–1938, Opole 1980 — w zestawieniu za rok 1935 (s. 248) wymienia 39 pism, zaś MSZ tylko 20.

⁴ Szerzej problem ów rozważa A. Paczkowski, *Prasa polonijna w latach 1870–1939*, Warszawa 1977, s. 13–14.

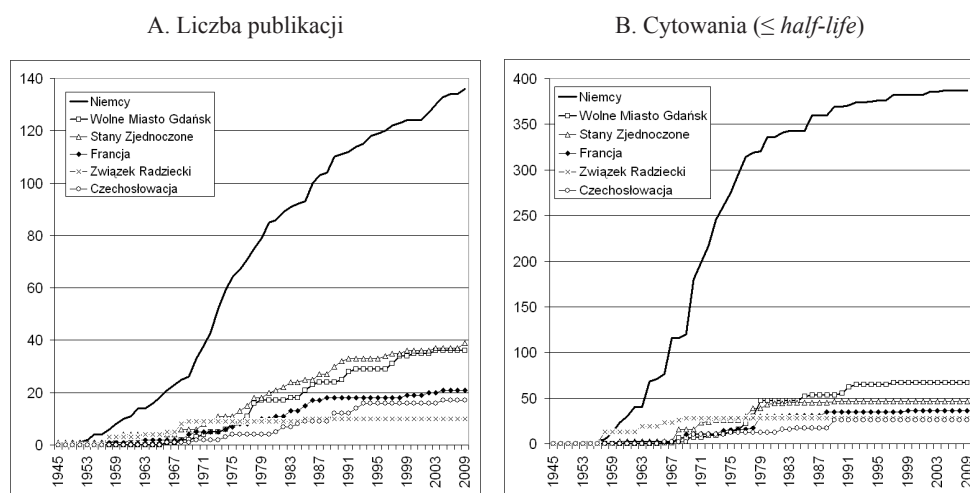
⁵ S. Zieliński, *Bibliografia czasopism polskich zagranicą ...*

Niemczech (115) i Czechosłowacji (105); nadto 59 w Wolnym Mieście Gdańsku, bliżej nieznana liczba w ZSRR i 229 we wszystkich pozostałych krajach. Warto jednak zaznaczyć, że operowanie wyłącznie liczbą tytułów i to niezależnie od metody obliczeń może prowadzić do fałszywych wniosków, bowiem zarówno warunki społeczno-polityczne, jak i popyt na prasę (zależny m.in. od zamożności, skali alfabetyzmu czy rozmieszczenia geograficznego) był w poszczególnych krajach różny. Przy rozmaitych zastrzeżeniach nie ulega jednak wątpliwości, że najwyższym zakresem swobody cieszyła się prasa polska w USA, na którą ponadto korzystnie wpływał fakt, że koncentrowała się w kilku dużych miastach na wschodnim wybrzeżu. W efekcie była ona zarówno najliczniejsza (ok. 480 tytułów), jak i osiągała najwyższe nakłady jednorazowe, które w szczytowym roku 1930 przekraczały 1,3 mln egz. Podkreślmy, że skala tej przewagi była przygniatająca, gdyż na USA przypadało aż 75% wszystkich egzemplarzy prasy polonijnej w światowym obiegu. W pozostałych państwach warunki były różne i tworzyły szerokie spektrum, tak pod względem popytu, jak i swobód, rozciągając się od pełnej reglamentacji (np. ZSRR), poprzez tolerancję (niechętną w Niemczech i umiarkowaną w Czechosłowacji), na pełnej akceptacji kończąc (np. Francja).

Zanim zostaną przedstawione dane na temat kierunków badań prasy polskiej za granicą warto zwrócić uwagę na pewną trudność, jaka powstaje przy obliczaniu liczby opracowań. Problem wynika głównie z faktu, że dzieje Polonii podlegają nieco innej periodyzacji, niż stosowana w odniesieniu do dziejów Polski. Hipotezę tę potwierdza analiza piśmiennictwa (tab. 1 — *opracowania przekrojowe*), gdyż liczba prac ujętych z perspektywy szerszej niż tylko okres 1918–1939 była tu stosunkowo

Wykres 1

Opracowania prasy polskiej za granicą (dynamika)

duża (ok. 39% całości) i silnie wzrastała dla państw innych niż ościenne (szczególnie USA i kategorii *pozostali*). Z tego względu w omówieniu uwzględniono łączną liczbę prac obu kategorii.

Mimo niekwestionowanej przewagi prasy wydawanej przez Polonię amerykańską zainteresowanie badaczy tym obszarem było niewielkie (39 prac) [49 cytowań], natomiast głównym obszarem, który przyciągał uwagę historyków były Niemcy (136) [387]. Kierunek ten — dodajmy — dominował absolutnie przez cały analizowany okres, szczególnie w latach 70. (wykres 1) i skupił ponad połowę całkowitego wysiłku badawczego. Znacznie niżej w hierarchii lokowały się kolejne państwa: Wolne Miasto Gdańsk (39) [67] i Francja (21) [35] oraz ZSRR (14) [39] i Czechosłowacja (17) [26]. Obraz ten dopełniała niewielka liczba opracowań ogólnych (30) [103] oraz rozdrobniona grupa opracowań o prasie wydawanej w pozostałych państwach — łącznie (76) [80]. Warto zauważyć, że podana hierarchia nie wykazuje żadnej korelacji ani z liczbą wydawanych tam tytułów, ani potencjałem prasowym liczonym nakładami (por. tab. 1), stąd należy domniemywać, że inspirującą rolę w wyborze tematów odegrały inne czynniki. Dwa z nich wydają się kluczowe. Zapewne nie miały wpływ na dokonane wybory miał silnie obecny w historiografii PRL nurt dokumentowania polskości Ziemi Zachodnich i Północnych, gdzie Niemcy grały rolę kluczową. Z drugiej zaś strony widać wyraźny związek pomiędzy dorobkiem badawczym a liczbą prac doktorskich i habilitacyjnych. Fakt ten z naturalnych względów rodził przywiązanie uczonego do tematu i zwykle prowadził do monografii książkowej. Prasie polskiej w Niemczech poświęcono aż pięć dysertacji, w tym cztery opublikowano (Jerzy Ratajewski, Leonard Smółka, Jan Chłosta, Joachim Gieła) oraz po jednej dla WMG (Andrzej Romanow), Francji (Andrzej Paczkowski), ZSRR (Krystyna Sierocka)⁶ i Australii (Jan Lencznarowicz).

Mimo że główny nurt badań koncentrował się na prasie wydawanej w poszczególnych państwach, niewielka część publikacji dotyczyła **zagadnień ogólnych** (30) [103]. Można w tym obszarze wyróżnić dwa kierunki: dokumentacyjny (13) [70] oraz historyczny (17) [33]. W pierwszy z nich wpisały się przede wszystkim drukowane katalogi *poloników*. Warto zauważyć, że już w połowie lat 90. XX wieku prace w tym zakresie osiągnęły wysoki stopień zaawansowania i objęto rejestracją największe krajowe ksiąźnice (Biblioteka Jagiellońska [16], Ossolineum [14] i Biblioteka Kórnicka [7], Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie [5])⁷; z pew-

⁶ Druga dysertacja na ten temat powstała dopiero w 2010 roku i pozostaje w rękopisie — por. przyp. 110.

⁷ M.in. K. Tatarowicz, *Katalog poloników periodycznych wydanych za granicą do roku 1939: zbiory Biblioteki Jagiellońskiej*, Kraków 1961 [16]; E. Jagielska, *Katalog czasopism polonijnych XIX i XX wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław 1996 [8]; J. Kurdelska, *Katalog emigracyjnych wydawnictw periodycznych 1830–1939 w Bibliotece Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 7 (1959), s. 409–467 [7]; J. Wądołkowska, *Wykaz czasopism poloników Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*, [T. 1–2], Wrocław 1956 [6]; B. Nałęcz,

nością jednak kompletne nie są, gdyż nie podjęto takich działań np. w Bibliotece Narodowej. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja w dziedzinie bibliografii. Z wyjątkiem kilku prac poświęconych rejestracji wybranych typów wydawnictw (2) [18]⁸ nie podjęto szerszych inicjatyw w tym zakresie. W efekcie jedyną, wciąż niezastąpioną bibliografią czasopism polonijnych pozostaje przedwojenna praca S. Zielińskiego⁹, którą autor doprowadził do 1934 roku. Praca ta — warto podkreślić — dalece wykracza poza obszar rejestracji, gdyż autor wzbogacił ją w cenny wstęp oraz liczne aneksy statystyczne, które obrazują ruch wydawniczy na tle porównawczym. Jej wadą — zdaniem Paczkowskiego — jest mała precyzja i pominięcie ok. 25% tytułów¹⁰. Drugim, choć znacznie mniejszym źródłem tego typu są wspomniane na wstępie opracowania MSZ¹¹, które zawierają starannie i reprezentatywnie dobrany zestaw najważniejszych tytułów.

Prace historyczne poświęcone ogólnym dziejom dziennikarstwa emigracyjnego nie były po 1945 roku zbyt często podejmowane (17) [33], niemniej już w latach 70. ukazało się kilka znaczących opracowań syntetycznych, wśród których wyróżniały się publikacje Andrzeja Paczkowskiego (4) [26]. Pierwsze ślady zainteresowania tą tematyką znajdziemy już w obu wydaniach syntezy, zarówno edycji makietowej z 1971 roku, jak i wydaniu pełnym z 1980 roku, w których znalazł się obszerny (czterookuszkowy) rozdział poświęcony rozważanej problematyce¹². Podstawową zaś pracą w tym zakresie była wydana nakładem Biblioteki Narodowej książka Paczkowskiego *Prasa polonijna w latach 1870–1939* (Warszawa 1977) [21], która w znakomitej części dotyczyła okresu 1918–1939. Abstrahując od wielu zalet wspomnianej monografii warto podkreślić, że w odniesieniu do okresu dwudziestolecia tylko nieznacznie wykracza ona poza materiał zaprezentowany na łamach wspomnianej wyżej syntezy. Dużą wartość merytoryczną miał natomiast wydrukowany w 1981 roku szkic przeglądowy [5]¹³, w którym Paczkowski ocenił stan badań, konkludując z satysfakcją, że „główne szlaki wydają się być przetarte” (s. 64). W późniejszych latach prace na temat dziejów przedwrześniowej prasy emigracyjnej były rzadkie. Wśród prac tego nurtu wyróżnia się jedynie działalność Wiesława Kukli

---

L. Pawlaczek, *Katalog polskich czasopism emigracyjnych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (do września 1939 r.)*, Warszawa 1983 [5].

⁸ Np. W. Chojnacki, *Bibliografia kalendarzy polonijnych 1838–1982*, Wrocław 1984 [10]; M. Miszczuk, *Bibliografia emigracyjnej i polonijnej prasy harcerskiej 1914–2001*, Warszawa 2002 [8].

⁹ S. Zieliński, *Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830–1934*, Warszawa 1935 [90 cytaowań całkowitych].

¹⁰ A. Paczkowski, *Badania nad prasą polską za granicą w latach 1960–1980*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” [dalej KHPP] 1981, nr 4, s. 60.

¹¹ Por. przyp. 2.

¹² A. Paczkowski, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1971, s. 378–426 [39]; tenże, *Prasa polska 1918–1939*, Warszawa 1980, s. 342–403 [154].

¹³ A. Paczkowski, *Badania nad prasą polską za granicą w latach 1960–1980*, KHPP 1981, nr 4, s. 59–64 [5].

(3), który badał prasę harcerską. Ukoronowaniem jego prac jest wydana w 2009 roku obszerna publikacja omawiająca losy harcerskich wydawnictw ukazujących się w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Kanadzie i Australii¹⁴.

Zainteresowanie badawcze **polską w prasą w Niemczech** było imponujące zarówno pod względem liczby prac (136 publikacji), jak i wywołanego rezonansu [387 cytowań]. Fenomen ten można rozmaicie tłumaczyć, lecz kluczową rolę odegrała tu stosunkowo duża i stabilna grupa autorów licząca 59 badaczy, wśród których najaktywniejszymi byli: Leonard Smółka (13) [48], Jan Chłosta (11) [39], Jerzy Ratajewski (7) [46], Wojciech Wrzesiński (8) [45], Tadeusz Cieślak (7) [42], Krystyna Heska-Kwaśniewicz (4) [14] i Ryszard Hajduk (3) [28]. Do wyliczonej siódemki autorów należało aż 66% cytowań [262], a trzech pierwszych obronili na podstawie tej tematyki prace doktorskie. Badania w tym zakresie, jak przekonuje wykres 1, rozwijały się intensywnie przez cały omawiany okres, zaś czas największych dokonań przypadł na lata 70. Potwierdza to dobitnie analiza cytowań, których liczba wzrosła w tym czasie prawie trzykrotnie [z 120 do 320]. W późniejszych latach dynamika wyraźnie osłabła i choć wciąż drukowano liczne prace (ponad 50) — nie wywoływały one już porównywalnego rezonansu. Badania w rozważanym obszarze dzielą się na cztery odrębne pola badawcze: ogólna refleksja o prasie niemieckiej (10) [45], prasa na Śląsku (49) [157], prasa na Warmii i Mazurach (48) [126], prasa na Pograniczu (7) [8] oraz prasa polska w głębi Rzeszy (24) [51].

Mimo obfitego dorobku badań nad prasą polską w Niemczech refleksja syntetyczna w tym zakresie była skromna (10) [45]. Pierwszy i zarazem najważniejszy tekst na ten temat ogłosił Wojciech Wrzesiński [22]¹⁵ już 1967 roku. W późniejszych latach problematykę tę nieco poszerzyła Krystyna Heska-Kwaśniewicz, pisząc o prasie przeznaczonej dla młodego czytelnika [2]¹⁶ oraz Leonard Smółka (4) [8], który w kilku artykułach scharakteryzował m.in. prasę socjalistów [4]¹⁷, problemy prawnoprasowe [2]¹⁸ i przedstawił własną wizję syntezy [1]¹⁹. Cenionymi źródłami

---

¹⁴ W. Kukla, *Polish scouting publishing in the United States of America, the United Kingdom, Canada and Australia (1913–2009): outline of history and bibliography* = *Harcerska działalność wydawnicza w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Wielkiej Brytanii, Kanadzie i Australii (1913–2009): zarys dziejów z bibliografią*, Warszawa 2009.

¹⁵ W. Wrzesiński, *Ze studiów nad historią czasopiśmiennictwa polskiego w Niemczech w latach 1922–1939*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1967, nr 1/2, s. 137–169 [22].

¹⁶ K. Heska-Kwaśniewicz, *Prasa Związku Polaków w Niemczech przeznaczona dla dzieci i młodzieży*, „Książnica Śląska” T. 20 (1975/1978), s. 175–203 [2].

¹⁷ L. Smółka, *Oblicze ideowo-polityczne polskiej prasy socjalistycznej w Niemczech 1923–1937*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” T. 12 (1973), s. 215–283 [4].

¹⁸ L. Smółka, *Sytuacja prawna prasy mniejszościowej w Niemczech w latach międzywojennych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” [dalej KM-W] 1982, nr 4, s. 337–346 [2].

¹⁹ L. Smółka, *Prasa Polska w Niemczech w okresie międzywojennym*, KM-W 1983, nr 1, s. 85–97 [1].

w tym zakresie były też: wydawnictwa wspomnieniowe [4]²⁰ oraz reedycja przedwojennego *Leksykonu Polactwa w Niemczech* [8]²¹, w którym zamieszczono ważny artykuł *Prasa polska w Niemczech* (s. 212–218). W bliskim związku z omawianą tematyką pozostają badania polskiej działalności prasowej w głębi Rzeszy (24) [51], w szczególności w Berlinie. W stolicy Niemiec działała bowiem współpracująca z MSZ Centrala Prasowa Związku Polaków w Niemczech (ZPwN), gdzie przez dłuższy okres redagowano kilka poważnych wydawnictw skierowanych do całej niemieckiej Polonii. Problematykę berlińską rozwijali przede wszystkim Edward Kmiecik (2) [12] i L. Smółka [2], kilku innych autorów zaś opisało dzieje wydawnictw ZPwN: „Dziennika Berlińskiego” (2)²², „Polaka w Niemczech” [5]²³ oraz jego dodatków („Młodego Polaka w Niemczech” [13]²⁴ i „Małego Polaka w Niemczech” [4]²⁵). Warto dodać, że prasa w ośrodku westfalskim w tym okresie wyraźnie osłabła, gdyż po przeniesieniu „Wiarusa Polskiego” i „Narodowca” pozostał tylko drukowany w Herne „Naród” i dwutygodnik „Głos Górnika”, który wydawano w Bochum. Stan ten odbił się także na badaniach, gdyż tematyka ta nie wzbudziła zainteresowania badaczy.

Głównym regionem, gdzie po 1922 roku ogniskowało się życie prasowe Polaków w Niemczech były pozostające za kordonem tereny Śląska. Był to region o stosunkowo dużych tradycjach wydawniczych i dużej chłonności (podobnie jak polski Śląsk). Mimo znacznych strat, jakie poniesiono tu już przed plebiscytem (likwidacja „Gazeta Opolskiej”) oraz w przeciągu kilku kolejnych lat (upadek „Katolika”) lokalna prasa była stosunkowo mocna i pełniła ważne funkcje społeczne. Potencjał ten potwierdzały znaczne nakłady tutejszych gazet, które jeszcze w 1931 roku były drukowane w liczbie ponad 10 tys. egz. Zainteresowanie badaczy prasą tego terenu było zdumiewająco wysokie (49) [157] i zaowocowało istotnymi opracowaniami. Pierwsze większe prace o walorach syntetyzujących wydano na początku lat 70. Były to w szczególności cenione wspomnienia Ryszarda Hajduka z 1970 roku

²⁰ M.in. *Spod znaku rodła*, oprac. T. Kajan, Zielona Góra 1975 [4].

²¹ *Encyklopedia, która się nie ukazała*, oprac. R. Hajduk i S. Popiołek, Katowice 1970 [8].

²² M.in. A. Poniatowska, *Zarys dziejów „Dziennika Berlińskiego”*, „Przegląd Zachodni” 1977, nr 5/6, 156–172; taż, *Wybory i praca polskich posłów w Niemczech w relacjach „Dziennika Berlińskiego” w latach 1923–1933*, „Przegląd Zachodni” 1979, nr 2, s. 53–63.

²³ J. Ratajewski, *Miesięcznik „Polak w Niemczech” w latach 1924–1939*, „Kwartalnik Opolski” [dalej KO] 1972, nr 2, s. 11–27 [5].

²⁴ K. Bobkowski, *Z dziejów „Młodego Polaka w Niemczech” 1930–1939*, RHCzP 1972, z. 3, s. 433–445 [9]; K. Heska-Kwaśniewicz, „*I nie ustaniem w walce...*”: o „*Młodym Polaku w Niemczech*”, „*Zaranie Śląskie*” 1973, z. 2, s. 227–247 [2] i in.; nadto S. Dusza, *Edmund Jan Osmańczyk jako redaktor czasopisma dla polskiej młodzieży pt. „Młody Polak w Niemczech” w latach 1930–1939* (Wrocław 2001, niepublikowana praca doktorska, promotor Irena Światłowska-Prędotka).

²⁵ K. Heska-Kwaśniewicz, O „*Małym Polaku w Niemczech*”, „*Studia Śląskie*” R. 23 (1973), s. 211–235 [4].

[22]²⁶ oraz wydany dwa lata później szkic przeglądowy Joachima Glenska [3]²⁷. Równocześnie intensywne badania podjął także Leonard Smółka (doktorat w 1972), który najpierw opublikował serię szkiców (4) [17], a potem monografię *Prasa polska na Śląsku Opolskim 1922–1939* [19]²⁸. Autor przedstawił tu na szerokim tle oblicze ideowe oraz dzieje wydawnicze śląskich gazet i czasopism, koncentrując uwagę na relacjach między wydawcami a organizacjami politycznymi. W związku z tym wiele krytycznych uwag skierował pod adresem jej głównego inspiratora i dysponenta — Związku Polaków w Niemczech. Ten aspekt pracy stał się przedmiotem serii polemik ze strony Wojciecha Wrzesińskiego i Joachima Glenska²⁹. Mimo że część recenzentów nie oceniła pracy zbyt krytycznie (np. A. Notkowski)³⁰ ostateczną ocenę książki utrwalił J. Glensk w obszernym studium dokumentacyjnym opublikowanym w 1986 roku [1]³¹. Czytamy tam:

Z pełnym uznaniem wyrażałem się o poszczególnych artykułach Smółki, opartych na gruntownych badaniach i napisanych chłodnym precyzyjnym językiem. Tym bardziej szokuje metoda, jaką obrał w opublikowanej syntezie [87]: głównym nurtem książki uczynił frontalny atak na prasową działalność Związku Polaków w Niemczech, a zwłaszcza jego kierownictwo, przy jednoczesnej idealizacji opozycji. Naruszenie proporcji, emocjonalny ton w „spojeniach” między poszczególnymi zespolonymi publikowanymi już artykułami, natrętna tendencyjność odbierają, niestety, tej syntezie cechy wiarygodności (s. 267).

Mimo licznych dezyderatów, jakie w odniesieniu do prasy Śląska Opolskiego w cytowanym studium sformułował Glensk, prace w tym zakresie od połowy lat 80. wyraźnie osłabły (7) [13]. Warte uwagi są jedynie dwie większe publikacje o charakterze syntetycznym: szkic Jerzego Ratajewskiego [2]³², który lokuje się w opozycji

---

²⁶ R. Hajduk, *Od „Nowin” do „Trybuny”: z notatnika opolskiego redaktora*, Katowice 1970 [22].

²⁷ J. Glensk, *Patriotyczne tradycje prasy polskiej na Śląsku Opolskim w okresie międzywojennym*, [w:] *Popularnonaukowa sesja prasoznawcza z okazji 20-lecia „Trybuny Opolskiej”*: referaty, Opole 1972, s. 5–20 [3].

²⁸ L. Smółka, *Prasa polska na Śląsku Opolskim 1922–1939*, Warszawa 1976 [19] — skróty rozprawy doktorskiej (Uniwersytet Wrocławski, 1972), promotor Marian Orzechowski.

²⁹ Rec. J. Glensk („Zeszyty Prasoznawcze” [dalej ZP] 1978, nr 1, s. 115–118 i 1978, nr 4, s. 145–149), W. Wrzesiński („Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1977, nr 3, s. 398–403 i 1978, nr 3, s. 465–466), odp. na polem. L. Smółka („Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1978, nr 3, s. 461–465; ZP 1978, nr 4, s. 142–145 i 1979, nr 2, s. 165).

³⁰ Rec. A. Notkowski, KHPP 1978, nr 1, s. 131–136.

³¹ J. Glensk, *Stan badań i potrzeby badawcze z zakresu dziejów prasy Dzielnicy I Związku Polaków w Niemczech w latach 1923–1939*, „Studia Śląskie” R. 44 (1986), s. 261–288, w aneksie s. 269–288: *Bibliografia opracowań prasy Dzielnicy I Związku Polaków w Niemczech* (218 poz.).

³² J. Ratajewski, *Prasa polska na Śląsku Opolskim w dwudziestolecu międzywojennym*, [w:] *200 lat prasy polskiej na Śląsku*, Opole 1992, s. 33–57 [2].

względem książki Smółki oraz oparta na dysertacji doktorskiej rozprawa Joachima Gieli [4]³³ o prasie katolickiej w diecezji wrocławskiej.

Przez cały badany okres dynamicznie rozwijały się natomiast badania nad poszczególnymi tytułami (20) [58], w szczególności gazetami. Największym zainteresowaniem cieszyły się opolskie „Nowiny Codzienne” wraz z dodatkami (9) [27]³⁴ oraz ich redaktorzy Antoni Pawleta (2) [2]³⁵ i Jan Łangowski (2)³⁶. Badania na tym kierunku rozpoczął w połowie lat 60. J. Ratajewski i choć opublikował kilka artykułów³⁷, główna praca na ten temat (rozprawa doktorska) pozostała w rękopisie³⁸. Wielu publikacji doczekał się też bytomski „Katolik” (5) [11]³⁹ oraz właściciel koncernu — Adam Napieralski (2) [19]⁴⁰. Mniej uwagi poświęcono jedynie „Katolikowi Trzyrazowemu” (1) [9]⁴¹, gazecie, którą po opuszczeniu „Nowin” założył Antoni Pawleta (2) [2]⁴². Nadto powstało kilka artykułów na temat czasopism, m.in. opol-

³³ J. Giel, *Polska prasa katolicka w diecezji wrocławskiej 1895–1939*, „Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne” T. 58 (1989), s. 79–268 [4] — skrót rozprawy doktorskiej (KUL, 1990), promotor Zygmunt Zieliński.

³⁴ J. Ratajewski, *Opolskie „Nowiny” w latach 1911–1939: krótki zarys historii*, Opole 1967, rodz. VI, s. 37–48 [18]; J. Ratajewski, *Dodatki do czasopisma „Nowiny”, Opole 1911–1939*, KO 1966, nr 1, s. 23–43 [2]; J. Glensk, „Nowiny” opolskie w świetle niemieckich represji, KO 1986, nr 3, s. 8–28 [3]; B. Wołowik, *Walka o język polski w „Nowinach Codziennych” (lata 1929–1939)*, KO 1971, nr 4, s. 114–127 [2]; M. Kalczyńska, *Wydawnictwo prasowe „Nowiny” w Opolu 1911–1939*, „Rocz. Bibl.” 1994, z 1/2, s. 137–154 [1] i in.

³⁵ R. Hajduk, *Redaktor z Góraźdzy, „Twórczość” 1968, nr 12, s. 85–95, też, [w:] tegoż, Korzenie: portrety opolskie*, Katowice 1980, s. 43–98 [2].

³⁶ Materiały w księdze jubileuszowej: *Redaktor Jan Łangowski: w 40 rocznicę śmierci: materiały z sesji popularnonaukowej odbytej w Opolu w dniu 15 grudnia 1993*, Opole 1994; Z. Grabowski, *Jan Łangowski (1904–1953)*, [w:] *Materiały pomocnicze do najnowszej historii dziennikarstwa*, t. 18, Warszawa 1992, s. 193–199.

³⁷ Por. przyp. 34.

³⁸ J. Ratajewski, „Nowiny” w Opolu (1911–1939): próba monografii, Wrocław 1968 (ok. 500 s.) — niepublikowana praca doktorska (Uniwersytet Wrocławski 1968, promotor Antoni Knot).

³⁹ M.in. J. Ratajewski, *Ostatnie lata istnienia wydawnictwa „Katolik” w Bytomiu (1923–1932)*, RHCzP 1970, z. 3, s. 361–387 [10]; E. Długajczyk, *Wydawnictwo bytomskiego „Katolika” w systemie prasy sanacyjnej na Śląsku, „Ziemia Śląska” T. 3 (1993), s. 25–59; E. Mentel, Charakterystyka i próba oceny „Katolika” (1926–1931)*, [w:] *Z dziejów i dorobku polskiego i niemieckiego czasopiśmiennictwa na Śląsku*, Opole 2006, s. 65–78; K. Kossakowska-Jarosz, „Katolik. Kalendarz dla Wszystkich”: dzieje, zawartość i znaczenie wydawnictwa w latach 1919–1932, „Studia Śląskie” R. 47 (1989), s. 249–291 [1] i in.

⁴⁰ A. Czapliński, *Adam Napieralski 1861–1928: biografia polityczna*, Wrocław 1974 — rozdz. IV, s. 217–242 [18]; tenże, *Działacz i wydawca z Górnego Śląska: (Adam Napieralski)*, KHPP 1991, nr 3/4, s. 153–160 [1].

⁴¹ J. Ratajewski, *Wydawnictwo i czasopismo „Katolik Trzyrazowy” na Śląsku Opolskim w latach 1932–1939*, RHCzP 1971, z. 3, s. 355–381 [9].

⁴² Por. przyp. 35.

skiego „Zdroju” [1]⁴³, który był protoplastą „Młodego Polaka w Niemczech” oraz o bytomskim piśmie młodzieżowym „Idziemy” [6]⁴⁴.

Jakkolwiek aktywność prasowa Polaków na Warmii i Mazurach po 1920 roku była skromna (wydawano jedynie 16 tytułów wraz z dodatkami), teren ten przez cały okres PRL wzbudzał zdumiewająco duże zainteresowanie wśród historyków (48) [126]. Zapewne powodów takich wyborów było wiele. Nie ulega jednak wątpliwości, że ważną rolę odegrał tu ceniony w latach PRL nurt dokumentowania polskości Ziem Zachodnich i Północnych, które na badanym terenie inspirował Instytut Mazurski (obecnie Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego)⁴⁵. Ocena dorobku naukowego na ten temat jest jednak utrudniona, gdyż charakterystycznym rysem piśmiennictwa związanego z tym obszarem jest duża liczba prac o charakterze popularnym, publicystycznym. Dokumentalista Jerzy Minakowski [2]⁴⁶ obliczył, że już do 1980 roku powstało ich ok. 200. Gdyby jednak ograniczyć się do opracowań ściśle naukowych, okaże się, że liczba ich jest czterokrotnie mniejsza (48), z czego jedynie 8 ma charakter syntetyczny. Wśród prac o zakresie ogólnym pierwszym i zarazem jedynym poważnym opracowaniem był dwuarkuszowy rozdział z książki Tadeusza Cieślaka [25]⁴⁷ wydanej w 1964 roku. W latach późniejszych pojawiały się jedynie pojedyncze głosy (6) [4], np. cykl Edwarda Kmiecika [1]⁴⁸, wraz z towarzyszącą mu dyskusją na łamach „Prasy Polskiej”⁴⁹, które jednak nie wychodziły poza ustalenia Cieślaka. Pozostałe publikacje (40) [94] były poświęcone poszczególnym tytułom, z czego ponad połowa (20) [66] dotyczyła „Gazety Olsztyńskiej”.

Zainteresowanie olsztyńskim dziennikiem nie było przypadkowe, gdyż jako jedyne polskie pismo w dawnych Prusach Wschodnich przetrwało okres plebiscytowy i ukazywało się bez przerwy aż do wybuchu wojny. Podwaliny dokumentacyjne do badań nad dziejami „Gazety Olsztyńskiej” stworzył w 1960 roku Wojciech Wrzesiński [11]⁵⁰, intensywnie prace zaś podjęto dopiero 10 lat później. Autorem

⁴³ E. Dąbrowska, *Wychowawcze znaczenie literatury pięknej i ludowej prezentowanej na łamach „Zdroju” 1925–1930*, „Kwartalnik Nauczyciela Opolskiego” 1978, nr 2/4, s. 31–34 [1].

⁴⁴ K. Heska-Kwaśniewicz, „Idziemy”: *czasopismo młodzieży polskiego gimnazjum w Bytomiu (1933–1939)*, KO 1975, nr 2, s. 103–108 [6].

⁴⁵ Por. S. Dziki, *Z badań nad prasą Ziem Zachodnich i Północnych: przegląd informacyjno-bibliograficzny*, ZP 1965, nr 3, s. 50–57.

⁴⁶ J. Minakowski, *Bibliografia opracowań prasy polskiej b. Prus Wschodnich w latach 1918–1939: materiały opublikowane w latach 1918–1980*, KM-W 1982, nr 3, s. 263–265 [2].

⁴⁷ T. Cieślak, *Prasa polska na Mazurach i Warmii 1718–1939*, Olsztyn 1964 [25], rozdz. VIII, s. 135–164; Prasa okresu międzywojennego; nadto wykaz tyt. s. 184.

⁴⁸ E. Kmiecik, *Polskie czasopisma i gazety na Warmii i Mazurach [1918–1939]*, „Prasa Polska” 1970, nr 9, s. 33–35; nr 10, s. 31–35.

⁴⁹ Dyskusja: E. Martuszewski, L. Kapczyński, W. Oszelda („Prasa Polska” 1970, nr 12, s. 43–46).

⁵⁰ W. Wrzesiński, *Oblicze ideowo-polityczne „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1920–1939*, KM-W 1960, nr 2, s. 168–212 [11].

większości z nich był Jan Chłosta (9) [38], w którego dorobku najpierw pojawiło się kilka studiów szczegółowych [8]⁵¹, a następnie książka napisana na bazie doktoratu [17]⁵², w której przedstawił historię wydawnictwa Pieniężnych w latach 1918–1939. Autor bardzo skrótowo opisał w niej historię dziennika (2 arkusze), większość uwagi poświęcając dodatkom, działalności edytorskiej oraz czasopiśmom dla Mazurów drukowanym w wydawnictwie. W tym kontekście nie dziwi, że na stulecie pisma, które obchodzono w 1986 roku ukazała się nowa monografia. Autorem części dotyczącej lat 1918–1939 był tym razem doświadczony historyk W. Wrzeński [9]⁵³. Nowa praca prezentowała się imponująco zarówno objętościowo (ok. 310 stron dot. lat 1918–1939), jak i od strony merytorycznej, co zgodnie podkreślali recenzenci; wydrukowano ją także w wysokim nakładzie 3 tys. egz. Wrzeński wyczerpująco opisał tu zarówno dzieje wydawnicze „Gazety Olsztyńskiej”, jak i przedstawił ewolucję jej treści w poszczególnych okresach. Liczne walory opracowania podkreślano także w trakcie specjalnej dyskusji z udziałem historyków prasy, która odbyła się we wrześniu 1986 roku na Uniwersytecie Wrocławskim⁵⁴. Obraz ten dopełnia kilka innych opracowań wydanych w latach 80. W nurcie tym mieściły się w szczególności trzy książki biograficzne Jana Chłosta: o Sewerynie Pieniężnym „juniorze” [5]⁵⁵ i Kazimierzu Jaroszyku [5]⁵⁶ oraz popularny zbiór sylwetek redaktorów [3]⁵⁷. Ostatnią większą książką o aspiracjach naukowych dotyczącą „Gazety Olsztyńskiej” była monografia Andrzeja Staniszwskiego [3]⁵⁸, który skoncentrował się na analizie zawartości. Po 1990 zainteresowanie pismem wyraźnie osłabło (4) [3], a większość wydanych wówczas prac miała charakter popularny⁵⁹. Z przedstawionego wyżej przeglądu badań (20 prac, w tym 7 książek) łatwo odczytać, że zainteresowanie „Gazetą Olsztyńską” było nadzwyczaj-

⁵¹ J. Chłosta, *Podstawy finansowe „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1927–1932*, KM-W 1973, nr 4, s. 435–445 [2]; tenże, *Procesy sądowe „Gazety Olsztyńskiej”*, KM-W 1974, nr 3, s. 239–254 [3]; tenże, *Zarys dziejów dodatków do „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1921–1939*, KM-W 1974, nr 1, s. 3–23 [3].

⁵² J. Chłosta, *Wydawnictwo „Gazety Olsztyńskiej” w latach 1918–1939*, Olsztyn 1977 [17] — skróć rozprawę doktorskiej — promotor Władysław Chojnacki.

⁵³ A. Wakar, W. Wrzeński, „Gazeta Olsztyńska” w latach 1886–1939, Olsztyn 1986 [9]. Cz. 1, 1886–1918, s. 14–184 — aut. A. Wakar; cz. 2, 1918–1939, s. 187–494 — aut. W. Wrzeński.

⁵⁴ R. Traba, *Sprawozdanie z dyskusji nad książką Andrzeja Wakara i Wojciecha Wrzeńskiego „Gazeta Olsztyńska w latach 1886–1939”*, KM-W 1987, nr 3/4, s. 589–594.

⁵⁵ J. Chłosta, *Seweryn Pieniężny 1890–1940: redaktor i wydawca spod znaku Rodła*, Olsztyn 1980 [5].

⁵⁶ J. Chłosta, *Kazimierz Jaroszyk 1878–1941: o narodowy kształt Warmii i Mazur*, Olsztyn 1986 [5].

⁵⁷ J. Chłosta, *Wokół spraw warmińskich: rzecz o redaktorach „Gazety Olsztyńskiej” (1886–1939)*, Warszawa 1986 [3].

⁵⁸ A. Staniszwski, *Ojców mowy, ojców wiary: historia i współczesność na łamach „Gazety Olsztyńskiej” 1886–1939*, Warszawa 1989 [3].

⁵⁹ Np. R. Wachowiec, *Placówka Pieniężnych*, Olsztyn 1995 [1].

czaj duże i nieproporcjonalne do jej znaczenia. Nie wchodząc bliżej w powody tej popularności warto odnotować, że żaden polski dziennik w okresie PRL nie doczekał się nawet połowy tej liczby opracowań.

Poza „Gazetą Olsztyńską” na Warmii i Mazurach ukazywało się jeszcze kilka pism związanych z wydawnictwem Pieniężnych. Najważniejszymi były: wydawany w Szczytnie organ Zjednoczenia Mazurskiego „Mazurski Przyjaciel Ludu”, zastąpiony od 1928 roku „Mazurem” oraz religijny „Głos Ewangelijny” (1925–1939). Dzieje szczytyńskich inicjatyw już od lat 50. były przedmiotem licznych prac (11) [23]; najżywszym zainteresowaniem cieszył się „Mazur” (7) [15]⁶⁰, nieco mniejszym „Mazurski Przyjaciel Ludu” (2) [7]⁶¹ oraz „Głos Ewangelijny” (2) [1]⁶². Ich syntetyczną historię przedstawił ponadto Jan Chłosta w VII rozdziale swojej książki⁶³, gdzie scharakteryzował też liczne dodatki do „Gazety Olsztyńskiej” („Gościa Niedzielnego”, „Gospodarza”, „Przyjaciela Dzieci”, „Życie Młodzieży” oraz „Głos Pogranicza”).

Według A. Paczkowskiego Polonia zamieszkująca obszary tzw. Pogranicza (Bytowskie, Złotowskie, Człuchowskie) nie wytworzyła własnej prasy ani w XIX wieku, ani w latach międzywojennych⁶⁴. Jest to teza tylko w części prawdziwa. W V Dzielnicy ZPwN wprawdzie nigdy nie udało się stworzyć własnej centrali prasowej, ale mimo to od 1929 roku w innych ośrodkach wydawano nieprzerwanie tytuły przeznaczone na ten teren. Najpierw rolę tę pełnił „Głos Pogranicza” (1929–1932), ukazujący się jako tygodniowy dodatek do „Gazety Olsztyńskiej”, zastąpiony potem przez „Głos Pogranicza i Kaszub” (1933–1939), będący mutacją polskich „Nowin Codziennych”; z obu pismami stale współpracowali lokalni działacze, a w Złotowie okresowo istniał tylko oddział opolskiej redakcji kierowany przez Henryka Jaroszyka. Tematyką tą, szczególnie w latach 70., zainteresowało się także kilku historyków (7) [8], spośród których największy dorobek miał Andrzej Czechowicz (3) [7]⁶⁵.

⁶⁰ M.in. T. Cieślak, *Dzieje czasopism pod nazwą „Mazur”*, „Rocznik Olsztyński” T. 2 (1959), s. 21–46 [5]; Z. Lietz, *Z dziejów gazety „Mazur” (1928–1939)*, KM-W 1962, nr 3, s. 597–615 [5]; T. Cieślak, *Walka redakcji „Mazura” z hitleryzmem*, KM-W 1959, nr 4, s. 441–445 [2]; J. Chłosta, *Czasopismo „Mazur” z lat 1928–1939: podstawy finansowe, dodatki i przesładowania pisma*, KM-W 1976, nr 4, s. 523–536 [1] i in.

⁶¹ M.in. Z. Lietz, „Mazurski Przyjaciel Ludu” organ Zjednoczenia Mazurskiego (1923–1928), „Zapiski Historyczne” 1961, z. 3, s. 27–52 [7].

⁶² R. Otello, „Głos Ewangelijny” (1925–1939), KM-W 1977, nr 1, s. 81–90 [1]; tenże, *Wykaz prenumeratorów „Głosu Ewangelijnego” z lat 1937–1938*, KM-W 1979, nr 2, s. 227–230.

⁶³ Zob. przyp. 52.

⁶⁴ A. Paczkowski, *Prasa polonijna w latach 1870–1939: zarys problematyki*, Warszawa 1977, s. 120.

⁶⁵ A. Czechowicz, „Głos Pogranicza” i „Głos Pogranicza i Kaszub”: zarys historii, Koszalin 1970 [6]; tenże, *Prasa polska na Pograniczu i Kaszubach w latach 1919–1939*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski” 1972, z. 3, s. 53–65 [1]; tenże, *Rola i funkcje polskiej prasy na Pograniczu i Kaszubach w latach 1920–1939*, [w:] Związek Polaków w Niemczech, Opole 1974, s. 199–206.

Według danych z 1923 roku w **Wolnym Mieście Gdańsku** mieszkało ponad 67 tys. osób pochodzenia polskiego (w tym 31 tys. w Gdańsku i 6 tys. w Sopocie), co stanowiło 18,4% ogólnej liczby mieszkańców⁶⁶. Rynek czytelniczy dla pism w języku polskim nie był tu zatem duży. Mimo to przez cały okres istnienia WMG wydawano polskie gazety i czasopisma, średnio po 10–15 jednoczesnych tytułów rocznie; łącznie w latach 1920–1939 było ich 63 (w tym 27 dodatków)⁶⁷. Należy jednak dodać, że w całym badanym okresie rynek ten kurczył się systematycznie. Obrazują to nakłady dzienników, które zmalały z ponad 30 tys. w 1920, poprzez 3 tys. w 1930 do 575 egz. w 1938 roku⁶⁸. Zainteresowania historyków wskazaną problematyką aż do końca lat 60. były jednak marginalne, co sprawiało, że był to obszar w praktyce nieznan⁶⁹. Stan ten zmienił się jednak szybko (36) [67] za sprawą intensywnych prac podjętych już od początku lat 70. Największe zasługi na tym polu należą do Andrzeja Romanowa (10) [35], który poczynawszy od 1970 roku opublikował kilka szkiców (5) [8]⁷⁰, w tym bibliografię tytułów [3]⁷¹, a w 1979 roku zwięździł prace w formie obszernej monografii [19]⁷², która powstała na bazie dysertacji doktorskiej. Konstrukcję książki oparł autor na najlepszych wzorach, charakteryzując kolejno: tło społeczne oraz warunki prawne, organizacyjne i techniczne (rodz. 2 i 3), poszczególne grupy tytułów ujętych według klucza typologicznego (4–6) oraz nadto rozwijając problemy reglamentacji jej wolności (7). Po ukazaniu się monografii Romanow wydał jeszcze kilka prac uzupełniających wiedzę o dziennikarstwie WMG, m.in. o niezrealizowanych inicjatywach wydawniczych [2]⁷³ oraz obszerny szkic o „Gazecie Gdańskiej” [5]. Znaczący wkład w poznanie dziejów gdańskiej prasy wniósł także Marek Andrzejewski (4) [10], który zbadał m.in. wydawaną w Gdańsku prasę żydowską [3]⁷⁴ i wydawnictwa

⁶⁶ A. Drzycimski, *Polacy w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1933)*, Wrocław 1978, s. 46, za: A. Romanow, *Prasa polska w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, Gdańsk 1979, s. 43–44.

⁶⁷ A. Romanow, *Prasa polska w Wolnym Mieście Gdańsku (1920–1939)*, [w:] *Na rozstajach dróg*, Gdańsk 1998, s. 97.

⁶⁸ Tamże, s. 95.

⁶⁹ Wyjątkiem była praca Z. Machalińskiego *Czasopiśmiennictwo morskie II Rzeczypospolitej*, Gdańsk 1969 [12], w której omówiono niektóre gdańskie wydawnictwa naukowe, fachowe i popularne.

⁷⁰ M.in. A. Romanow, *Zapomniane polskie inicjatywy czasopiśmiennicze w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Libri Gedanenses” R. 9 (1975), s. 45–65 [2]; tenże, *Z dziejów Zakładów Graficznych „Drukarnia Gdańska”*, „Litera” 1972, nr 5, s. 8–11 [2].

⁷¹ A. Romanow, *Bibliografia prasy polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, „Rocznik Gdański” T. 36 (1976), s. 161–188 [3].

⁷² A. Romanow, *Prasa polska w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, Gdańsk 1979 [17] — skrócona wersja rozprawy doktorskiej (Instytut Historii PAN, 1978), promotor Edmund Cieślak.

⁷³ A. Romanow, *Nie zrealizowane polskie inicjatywy prasowo-wydawnicze w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Rocznik Gdański” T. 45 (1985), s. 127–138 [2].

⁷⁴ M. Andrzejewski, *Prasa żydowska w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1977, nr 2, s. 87–95 [3].

komunistyczne [4]⁷⁵. Spośród poszczególnych pism najżywszy rezonans wzbudzała codzienna „Gazeta Gdańska” (6) [12]⁷⁶ i naukowy „Rocznik Gdański” (3) [7]⁷⁷; rzadziej interesowano się innymi tytułami, jak: sopockie „Fale”, literacki dodatek „Pomorze” czy kaszubski „Gryf”. Tytułowy obszar — jak przekonują powyższe dane — jest jednym z najlepiej opracowanych wycinków polskiej prasy. Skrót systematycznej i zarazem najnowszej wiedzy w tym zakresie zawiera ponadto wydana w 1999 synteza *Prasa gdańska na przestrzeni wieków* [3]⁷⁸ oraz krytyczny stan badań opracowany przez A. Romanowa w 2010 roku⁷⁹.

Było swoistym paradoksem, że prasa polonijna wydawana w największym na świecie skupisku Polaków, czyli w **Stanach Zjednoczonych**, była bardzo rzadko podejmowana przez badaczy (39) [46]. Fakt ów dziwi tym bardziej, że prasa ta stanowiła bez mała połowę wszystkich polonijnych tytułów z lat międzywojennych (ponad 480) oraz ponad 3/4 jej globalnego nakładu jednorazowego (np. w 1930 roku aż 1,3 mln egz.). Według danych zebranych przez Jana Wępsięcia⁸⁰ (wykres 2) w latach 1920–1939 corocznie ukazywało się tu średnio po 150–160 tytułów (w tym 12–21 dzienników) drukowanych w nakładach rzędu 742–1337 tys. egz. (w tym 189–409 tys. dzienniki). Pozytywnie na jej rozwój wpływała także stosunkowo duża koncentracja w aglomeracjach wschodniego wybrzeża: Chicago, Nowy Jork, Cleveland, Detroit, Milwaukee i Pittsburgh⁸¹. Szczególnie rozwinięty był segment gazet codziennych, spośród których w 1929 roku aż 10 drukowało po co najmniej 20 tys. egz. (najwięcej chicagowski „Dziennik Związkowy” — 40 tys. i „Kurier Polski” z Milwaukee — 35 tys. oraz „Dziennik Chicagowski” — 28 tys.); wśród tygodników wyróżniały się natomiast: chicagowska „Zgoda” (111 tys.), „Ameryka Echo” z Toledo (120 tys.), „Gwiazda Polarna” z Stevens Point (100 tys.) oraz „Naród Polski” wydawany w Chicago (96 tys.).

⁷⁵ M. Andrzejewski, *Prasa komunistyczna w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Z Pola Walki” 1985, nr 2, s. 69–74 [3]; tenże, *Drukowanie prasy gdańskich komunistów w Polsce*, „Z Pola Walki” 1986, nr 2, s. 115–118 [1].

⁷⁶ Najnowsze oprac. A. Romanow, „Gazeta Gdańska” 1891–1939: zarys dziejów, „Rocznik Gdański” 1991, z. 2, s. 5–46 [5].

⁷⁷ M.in. A. Bukowski, *Pięćdziesiąt tomów „Rocznika Gdańskiego”*, „Rocznik Gdański” 1990, z. 1, s. 5–27 [2]; A. Groth, „Rocznik Gdański” — polski periodyk w wolnym mieście Gdańsku, [w:] *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920–1939 (1944)*, Toruń 1992, s. 113–119 [3].

⁷⁸ *Prasa gdańska na przestrzeni wieków*, red. M. Andrzejewski, Gdańsk 1999 [3], s. 103–115, nadto stan badań (s. 23–31) i dokumentacja (s. 180–219).

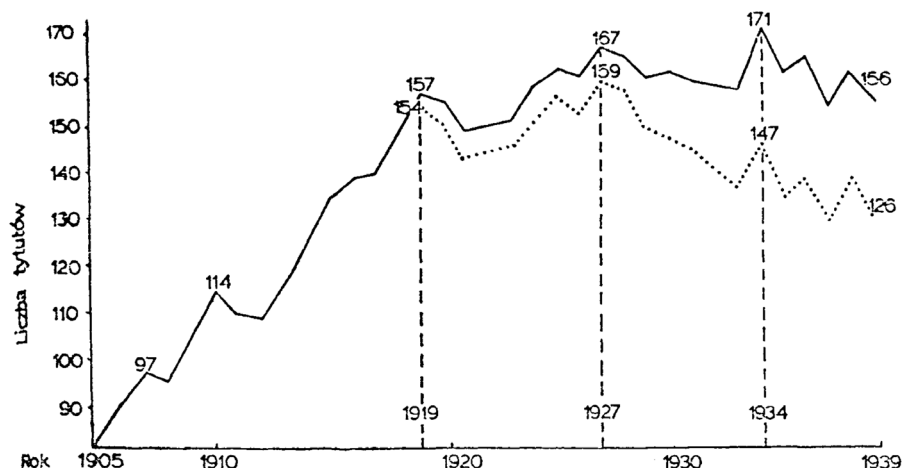
⁷⁹ A. Romanow, *Prasa pomorska w latach 1848–1939: stan badań i perspektywy badawcze*, RHPP 2010, z. 1/2, s. 67–79.

⁸⁰ J. Wępsięć, *Polish American serial publications 1842–1966: an annotated bibliography*, Chicago 1968; A. Paczkowski, *Nakłady prasy polskiej w Stanach Zjednoczonych w latach 1919–1937*, KHPP 1978, nr 4, s. 117.

⁸¹ Wykaz: A. Paczkowski, *Nakłady prasy...*, s. 124–125.

Wykres 2

Prasa polska w Stanach Zjednoczonych w latach 1905–1939

— Ogólna liczba tytułów; ..... Tytuły w języku polskim

Źródło: J. Wępsięć, *Polish American Serial Publications 1842–1966*, Chicago 1968, cyt. za: A. Paczkowski, *Nakłady...*, s. 117

Powyższe wyliczenie tworzy wymowny obraz zdumiewająco wysokiej aktywności medialnej Polaków w USA w latach 1920–1939. Mimo poważnej skali zjawiska i stosunkowo dużego dorobku badawczego jeszcze sprzed wojny⁸², po 1945 roku powstało niewiele prac (39) [46], z czego prawie połowa (16) [19] wyszła spod pióra amerykańskich badaczy lub działaczy polonijnych. Bez wątpienia najpoważniejsze znaczenie miały prace dokumentacyjne Jana Wępsięcia, a w szczególności wydana w Chicago w 1968 roku monumentalna bibliografia *Polish American serial publications ...* [12]⁸³, gdzie autor zestawiał 1201 tytułów wydawanych w latach 1842–1966. Być może jeszcze większe zasługi na tym polu należały do Wacława S. Flisińskiego, który do połowy lat 70. przygotował kilka manuskryptów⁸⁴ składających się na syntezę polskiej prasy w USA (łącznie ok. 600–700 stron). Niestety, jak wynika z przekazu jego córki dzieło to w wyniku nieszczęśliwego zbiegu

⁸² M.in. S. Osada, *Prasa i publicystyka polska w Ameryce*, Pittsburgh 1930 [29]; rozdziały z prac: R.E. Park, *The immigrant press and its control*, New York 1922 [12]; M. Szawleski, *Wychodźstwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Lwów 1924 [12].

⁸³ J. Wępsięć, *Polish American serial publications 1842–1966: an annotated bibliography*, Chicago 1968 [12].

⁸⁴ W.S. Flisiński, *Prasa polonijna w Ameryce w latach 1842–1972*. [Cz. 1–2], New York, 1973–75 (156+198 s.).

okoliczności zostało bezpowrotnie stracone⁸⁵. Ocalały jedynie powielone fragmenty dostępne w New York Public Library⁸⁶. Wśród innych ważniejszych prac można wskazać jedynie fragment w broszurze Jana Kowalika [3]⁸⁷ i obszerną księgę pamiątkową poświęconą tygodnikowi „Gwiazda Polarna” [1]⁸⁸.

Dorobek wypracowany przez badaczy krajowych był wprawdzie nieco większy w sensie ilościowym (23) [27], lecz przeważały w nim drobne artykuły i przyczynki. Spośród wartościowych tekstów syntetycznych wyróżniają się jedynie prace A. Paczkowskiego, w szczególności artykuł o nakładach [2]⁸⁹ oraz rozdział w cytowanej uprzednio syntezie⁹⁰. Większość pozostałych ma charakter przyczynkarski i została w 1980 roku wyczerpująco omówiona przez Małgorzatę M. Wawrykiewicz [4]⁹¹. Spośród tekstów, które ukazały się po tej dacie większą wartość mają jedynie: monografia „Dziennika Chicagoskiego” pióra Krzysztofa Groniowskiego⁹² oraz tekst dokumentacyjny Romana Nira⁹³, który omówił źródła do historii prasy polonijnej dostępne w Archiwum Polonii w Orchard Lake. Przedstawiony wyżej wyliczenie przekonuje, że badania nad polską prasą lat 1918–1939 wydawaną w USA w praktyce nie zostały podjęte. Z wyjątkiem hobbystów (W.S. Flisiński) nie prowadzono nad nimi żadnych systematycznych badań ani w Ameryce, ani w kraju.

Największym poza Niemcami skupiskiem Polaków w Europie Zachodniej była **Francja**, w której przebywało ok. 750 tys. emigrantów, głównie robotników przemysłowych i pracowników rolnych. Warto zaznaczyć, że znaczną ich część (ok. 100 tys.) stanowili reemigranci z Westfalii i Nadrenii, którzy w latach 1922–1924 masowo przesiedlali się do północnych departamentów Francji. Wraz z nimi przeniesiono

⁸⁵ R. Nir, *Wacław Flisiński (1906–1978): bibliograf prasy emigracyjnej i polonijnej*, [w:] *Magia sportu i słowa*, Gorzów Wlkp. 2008, s. 199–252. Artykuł opisuje prace i spuściznę po Flisińskim. Fragment o utracie dzieła znajduje się na s. 201: „Stawiał przed sobą dalekosiężne plany, przede wszystkim napisanie monografii o prasie polonijnej w Stanach Zjednoczonych, którą prawdopodobnie ukończył krótko przed śmiercią. Według relacji córki Barbary, kilka dosłownie dni przed śmiercią zawiózł grubą teczkę mniej więcej 600–700 stron maszynopisu do firmy wykonującej xeroxy. Nagła śmierć spowodowała, że córka dopiero po dwóch miesiącach pojechała do firmy, właściciel odpowiedział, że skoro nikt w tym czasie nie wykazał zainteresowania, materiał został wyrzucony do śmieci”.

⁸⁶ W.S. Flisiński, *Biogramy redaktorów Polonii Amerykańskiej zmarłych 1842–1976*. Cz. 1, New York 1976 (128 s.); tenże, *Alfabetyczny katalog redaktorów Polonii Amerykańskiej 1842–1975*, New York 1976 (45 k.); toż: wyd. 2 powiększ. i poszerz., New York 1977 (66 k.) i in.

⁸⁷ J. Kowalik, *The Polish press in America*, San Francisco 1978 [3] (76 s.).

⁸⁸ *Gwiazda Polarna: 75 lat w służbie Polski i Polonii*, ed. T.F. Hering, Nowy Jork 1983 [1].

⁸⁹ A. Paczkowski, *Nakłady prasy polskiej w Stanach Zjednoczonych w latach 1919–1937*, KHPP 1978, nr 4, s. 115–128 [2].

⁹⁰ A. Paczkowski, *Prasa polonijna w latach 1870–1939*, Warszawa 1977, s. 54–70 [21].

⁹¹ M.M. Wawrykiewicz, *Stan badań nad prasą polonijną w Stanach Zjednoczonych*, „Przegląd Polonijny” 1980, z. 3, s. 65–85 [4].

⁹² K. Groniowski, *Amerykanizacja a związki kulturowe: „Dziennik Chicagowski” w latach 1918–1939*, „Przegląd Polonijny” 1999, z. 2, s. 5–27.

⁹³ R. Nir, *Materiały archiwalne do badań emigracyjnej i polonijnej prasy w Archiwum Polonii w Orchard Lake, USA*, [w:] *Kultura książki i prasy polonijnej*, Katowice 2009, s. 224–240.

do Francji dwa zasłużone tytuły „Wiarus Polski” i „Narodowiec”, które także na nowym gruncie utrzymały swoją dominującą pozycję. Według A. Paczkowskiego w latach 1918–1940 na terytorium Republiki Francuskiej wydawano łącznie ok. 166 polskich pism, rozmaitych typów i odcieni politycznych, w czym znaczną liczbę stanowiły inicjatywy komunistyczne (ok. 35 tytułów). Zainteresowanie historyków prasą polonijną we Francji było umiarkowane (21) [35], zaś przeważająca część dorobku (6) [23] była zasługą Paczkowskiego. Pierwszy syntetyczny artykuł na ten temat napisał autor już w 1969 roku [7]⁹⁴; następnie problematykę tę uzupełnił kilkoma przyczynkami [2]⁹⁵, a w 1979 roku ukazała się monografia [13]⁹⁶, będąca skróconą wersją rozprawy habilitacyjnej (Uniwersytet Warszawski 1975). Warto dodać, że książka ta ukazała się dopiero w drugiej redakcji, gdyż manuskrypt pierwszej wersji złożonej do druku w PWN (przypuszczalnie w roku 1974 lub 1975), zniszczono w wyniku represji, jakie spadły na autora za opublikowanie krytycznej recenzji książki o Gomułce⁹⁷. Opóźniona o 5 lat edycja ukazała się w 1979 roku nakładem Ossolineum, jako 5 tom „Biblioteki Polonijnej” pod red. Hieronima Kubiaka. Praca — co zauważyli recenzenci — zawierała wiele trafnych, nowatorskich sądów oraz została oparta na solidnych podstawach źródłowych, gdyż poprzedziły ją kwerendy w Paryżu; imponował też obszerny zestaw ponad 160 przeanalizowanych pism, zestawionych na końcu pracy (s. 232–237). Poza dziejami wydawniczymi (rozdz. 2), wiele uwagi poświęcił autor analizie jej społecznego funkcjonowania (rozdz. 3), gdzie rozwinięte zostały m.in. problemy czytelnictwa. Monografia, jak się wydaje, dobrze spełniła swą rolę, gdyż w następnych latach powstawały jedynie przyczynki dotyczące obszarów, wskazanych przez Paczkowskiego. Niektóre wątki z tego zakresu podjęła m.in. Maria B. Topolska (4), która badała obraz Polski utrwalany na łamach francuskiej prasy polonijnej i wyczerpująco opisała dzieje „Narodowca” i „Ogniska”⁹⁸. Ważnym akcentem, który potwierdza wysoką rangę polskiej prasy we Francji była jubileuszowa konferencja, zorganizowana przez francuskiego historyka Daniela Beauvois, z której materiały okazały się w 1988 roku⁹⁹. Po 1990 zaintere-

⁹⁴ A. Paczkowski, *Prasa polska we Francji (1918–1940)*, RHCzP 1969, z. 4, s. 521–536 [7].

⁹⁵ M.in. A. Paczkowski, *Początki prasy dla polskiej emigracji zarobkowej we Francji 1920–1924*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” R. 11 (1975), s. 117–137 [1].

⁹⁶ A. Paczkowski, *Prasa i społeczność polska we Francji 1920–1940*, Wrocław 1979 [13].

⁹⁷ J. Myśliński, *Pracownia Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX wieku PAN (1958–1993)*, RHPP 2002, z. 1, s. s. 198.

⁹⁸ M.B. Topolska, „Narodowiec” — największy dziennik wychodźstwa polskiego we Francji w latach 1936–1939, „Przegląd Zachodni” 1983, nr 3, s. 139–151; taż, *Obraz Polski w opiniach oraz informacjach prasowych największego dziennika polskiego we Francji „Narodowca” w latach 1936–1939*, „Przegląd Zachodni” 1986, nr 3/4, s. 146–166; taż, *Obraz Polski w piśmie polonijnym „Ognisko”*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 4, s. 103–120; taż, *Obraz Polski w prasie Polonii francuskiej w latach 1936–1939*, „Przegląd Polonijny” 1986, z. 3, s. 5–28.

⁹⁹ *La presse polonaise en France = Prasa Polska we Francji 1918–1984*, par D. Beauvois, Ville-neuve d’Ascq 1988.

sowanie tematem gwałtownie spadało (3) [1]¹⁰⁰ i nie powstała żadna większa praca, choć wiele ważnych kwestii, np. dzieje „Wiarusa Polskiego” po przeniesieniu do Lille czy paryskiego „Polaka” wciąż nie zostało opracowanych.

Prasa polska wydawana na terenie byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1919 była stosunkowo dobrze rozwinięta (ok. 200 tytułów)¹⁰¹. Jednak w okresie wdrażania NEP-u prawie wszystkie tytuły zlikwidowano. Toteż po 1921 roku nie była już ani zbyt liczna, ani nie drukowała większych nakładów. Na terenie **Związku Radzieckiego** ukazywało się w tym czasie średnio 12–13 tytułów rocznie, które były drukowane w ok. 40–50 tys. egz. łącznie. Nie były to wskaźniki wysokie, jeśli zestawimy je z liczbą ludności polskiej na tym terenie, która wedle szacunków Andrzeja Ślisza¹⁰² oscylowała w granicach 900 tys., w tym ok. 500 tys. zamieszkiwało na Ukrainie, ok. 100 tys. na Białorusi i ok. 200 tys. w Federacji Rosyjskiej. Z prostych przeliczeń wynika więc, że na jeden wydany egzemplarz przypadało 18 statystycznych Polaków. Zainteresowanie historyków wskazaną problematyką po 1945 roku było umiarkowane (14) [39], większość zaś prac powstała między 1958 a 1972 rokiem. Jeśli pominąć artykuły publicystyczne i propagandowe¹⁰³, początek badań wyznaczają szkice A. Ślisza (2) [7]¹⁰⁴, w których autor opisał dominującą grupę wydawnictw, czyli pisma komunistyczne. Pięć lat później niektóre wątki rozwinięła Krystyna Sierocka (4) [9], w której dorobku główne miejsce zajęła powstała na bazie doktoratu monografia moskiewskiej „Kultury Mas” [6]¹⁰⁵, czołowego pisma kulturalnego rosyjskiej Polonii, drukowanego w nakładzie 5 tys. egz. Autorka we wstępie opisała także tło wydawnicze, czyli dzieje całej prasy polskiej w ZSRR oraz tworzące ją środowiska (rozdz. 1–2), lecz — jak przekonuje wnikliwa analiza — nie wyszła w nich poza ustalenia Ślisza. Zdaniem recenzentów¹⁰⁶ praca była powierzchowna i jednostronna, gdyż w praktyce nie uwzględniła materiałów archiwalnych, co — jak wolno przypuszczać — w latach 60. raczej nie było jeszcze możliwe; zaniebdabała też szereg istotnych aspektów analizy prasoznawczej, jak rozpowszechnianie

¹⁰⁰ M.in. M. Kwiatkowski, „Narodowiec” i jego wkład w utrzymanie języka polskiego na wychoźstwie, [w:] *Materiały XXI Sesji Stałej Konferencji Muzeów, Archiwów i Bibliotek Polskich na Zachodzie*, Rzym 1999, s. 171–180 [1].

¹⁰¹ Z. Łukawski, *Bibliografia prasy polskiej w Rosji w latach 1917–1920 (uwagi wstępne)*, „Prasa Współczesna i Dawna” 1958, nr 3, s. 123–138 [6].

¹⁰² A. Ślisz, *Polska prasa komunistyczna w ZSRR w latach 1917–1927*. Cz. 2, „Kwartalnik Prasoznawczy” 1958, nr 3, s. 61.

¹⁰³ Np. broszura S. Borskiego, *Prasa polska w ZSRR*, Moskwa 1929 (44 s.).

¹⁰⁴ A. Ślisz, *Polska prasa komunistyczna w ZSRR w latach 1917–1927*. Cz. 1–2, „Kwartalnik Prasoznawczy” 1958, nr 1/2, s. 99–107; nr 3, s. 61–73 [7].

¹⁰⁵ K. Sierocka, *Z dziejów czasopiśmiennictwa polskiego w ZSRR („Kultura Mas” 1929–1937)*, Warszawa 1963 [6] — w 1964 autorka obroniła na zbliżony temat doktorat („Kultura Mas” na tle czasopism i życia literackiego Polonii w ZSRR w latach 1918–1939, IBL, promotor S. Żółkiewski); nadto m.in.: tejże, *Prasa polska w ZSRR w latach 1918–1939*, [w:] tejże, *Polonia radziecka 1917–1939*, Warszawa 1968, s. 34–61; tejże, *Dzieje „Kultury Mas”*, tamże, s. 84–118 [3].

¹⁰⁶ Rec. A. Paczkowski, RHCzP T. 3, z. 2 (1964), s. 185–186.

i czytelnictwo. Dodajmy, że książkę trudno uznać za monografię *sensu stricto*, gdyż na ponad 300 stron tekstu aż 2/3 zajmuje antologia wypisów i bibliografia zawartości. Istotnych uzupełnień i korekt w istniejącym stanie wiedzy dokonali dopiero Jarosław Daszkiewicz [10]¹⁰⁷ i Jerzy Myśliński [10]¹⁰⁸. Pierwszy scharakteryzował i zestawiał prasę wydawaną na Ukrainie, drugi zaś na Białorusi. Po 1972 roku nastąpił całkowity zanik badań w tym zakresie. Większe szkice uzupełniające (Krzysztofa Woźniakowskiego i Janusza M. Kupczaka)¹⁰⁹ pojawiły się dopiero po 1990 roku. Na tym tle odosobnionym akcentem pozostaje jedynie rozprawa doktorska Anny Bubko z 2010 roku pt. *Prasa polskojęzyczna na terenie Sowietkiej Białorusi od roku 1919 do połowy lat 30. XX wieku*, która jednak pozostaje w rękopisie¹¹⁰. Pomimo wydania kilku ważnych prac, stan wiedzy na temat polskiego czasopiśmiennictwa w ZSRR jest wciąż niepełny. Większość starszych opracowań wydaje się być skażona ideologią i wymaga reinterpretacji. Brakuje bibliografii tytułów. Nie podjęto też żadnych poważniejszych prac nad losami głównych czasopism informacyjno-publicystycznych, w szczególności: moskiewską „Trybuną Radziecką”, kijowskim „Sierpem” oraz mińskim „Młotem” (wydawany od 1926 roku pt. „Orka”).

Ostatnim większym obszarem wydawniczym prasy polonijnej, który wzbudzał szersze zainteresowanie historyków była **Czechosłowacja** (17) [26]. Jakkolwiek tamtejsza Polonia nie był zbyt liczna (ok. 110–120 tys. osób), zamieszkiwała w kilku regionach tworząc zwarte skupiska, w których kwitło bogate życie kulturalne i wydawano polskie periodyki (razem 105 tytułów). Biorąc pod uwagę średni nakład jednorazowy (w 1935 roku ok. 25 tys.), można oszacować, że jeden egzemplarz czytało czterech Polaków, co nie było wskaźnikiem niskim, jeśli uwzględnimy fakt, że docierały tam liczne gazety drukowane na Śląsku (katowicka „Polonia” drukowała nawet specjalną mutację „Polska 30-halerzówka”). Pierwszym i przez dłuższy czas jedynym większym opracowaniem prasy tego terenu był artykuł J. Myślińskiego [8]¹¹¹, wydrukowany w 1970 roku. Autor dokonał w nim przeglądu ok. 60 tytułów wydawanych po 1935 roku, tworząc swoistą kontynuację bibliografii

¹⁰⁷ J. Daszkiewicz, *Prasa Polska na Ukrainie Radzieckiej: zarys historyczno-bibliograficzny*, RHCzP 1966, z. 2, s. 84–137 [10].

¹⁰⁸ J. Myśliński, *Prasa w języku polskim na Białorusi Radzieckiej 1921–1941: charakterystyka bibliograficzna i przegląd zawartości*, RHCzP 1972, z. 1, s. 97–116 [10].

¹⁰⁹ M.in. K. Woźniakowski, *Polskie środowisko literackie Białoruskiej SRR w latach 1919–1989 (dzieje — dorobek — perspektywy)*, „Przegląd Polonijny” 1990, z. 3, s. 5–32 [1]; J.M. Kupczak, *Prasa i książki polskie na Ukrainie radzieckiej w latach 1920–1939*, „Literatura Ludowa” 2001, nr 6, s. 17–24.

¹¹⁰ Praca niepublikowana (Uniwersytet Wrocławski 2010, promotor Aleksander Woźny).

¹¹¹ J. Myśliński, *Prasa polska w Czechosłowacji w latach 1935–1968: przegląd bibliograficzny*, RHCzP 1970, z. 3, s. 389–401 [9]. Wcześniej ukazały się dwie prace: B. Wróblewska, *Przyczynek do historii polskiej prasy komunistycznej w Czechosłowacji*, „Z Pola Walki” 1966, nr 2, s. 172–178 [2] oraz katalog: J. Kowalik, *Wydawnictwa periodyczne z terenu Czech — katalog zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej oraz Katedry Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1966 [1].

S. Zielińskiego. Aż do początku lat 80. opracowanie to było jedyną dostępną publikacją na ten temat. Sytuacja zmieniła się po 1981 roku, gdy prace w tym zakresie podjął historyk polonijny Stanisław Zahradnik (7) [10]. Bez wątpienia najważniejszą publikacją autora była wydana w 1989 roku adnotowana bibliografia *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach Czechosłowacji w latach 1848–1938* [8]¹¹². Praca ta dalece wykraczała poza ramy rejestracji bibliograficznej, gdyż Zahradnik wyposażył ją w obszerny wstęp historyczny oraz zestawil wyczerpujący materiał statystyczny. Poza bibliografią autor opublikował także cykl przyczynków (6) [2], szczegółowo charakteryzując prasę socjalistyczną¹¹³, komunistyczną¹¹⁴ i wydawnictwa religijne¹¹⁵. Niestety po 1993 autor zaniechał badań i wiele zasygnalizowanych w artykułach wątków czeka na badaczy (np. dzieje karwińskiego „Robotnika Polskiego”). Inni autorzy interesowali się omawianą tematyką okazjonalnie (9) [8]. Powstał jedynie interesujący szkic o prasie młodzieżowej [4]¹¹⁶ oraz kilka monografii pism, wśród których najwięcej uwagi absorbowala frysztacka „Oświata” (2) [2]¹¹⁷ oraz wydawany w Cieszynie ludowy „Dziennik Polski” (2)¹¹⁸. Wskazany niedostatek badań syntetycznych nad prasą polską w Czechosłowacji w niewielkim stopniu łagoda publikacje ogólne, wyjątkiem na tym tle jest jedynie broszura Piotra Keniga [3]¹¹⁹, gdzie w jednym z rozdziałów autor opracował zarys dziejów polskiej prasy na Zaolziu po 1920 roku.

Aktywność prasowa Polaków zamieszkałych w **pozostałych państwach** była zdecydowanie słabsza (tab. 2). Według niepełnych, lecz reprezentatywnych danych MSZ z 1934 roku ukazywały się w nich łącznie 34 tytuły, drukowane w nakładzie jednorazowym 45 800 egz.¹²⁰ Najwięcej wydawano w: Brazylii (9), Kanadzie (5),

¹¹² S. Zahradnik, *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach Czechosłowacji w latach 1848–1938*, Opole 1989 [8].

¹¹³ S. Zahradnik, *Polska prasa socjalistyczna na Śląsku Cieszyńskim i w Czechosłowacji w latach 1897–1938: zarys dziejów i bibliografia*, „Ze Skarbca Kultury” 1989, z. 48, s. 181–198 [1]; tenże, *Polska prasa socjalistyczna na Zaolziu w latach 1897–1939*, „Zaranie Śląskie” 1992, z. 1/2, s. 22–35.

¹¹⁴ S. Zahradnik, *Polska prasa komunistyczna na Zaolziu przed 1938 r.*, „Kalendarz Beskidzki” R. 23 (1982), s. 81–84.

¹¹⁵ S. Zahradnik, *Polska prasa wyznaniowa w Czechosłowacji do 1939 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny” 1984, nr 4, s. 587–608 [1].

¹¹⁶ M. Gierula, *Polska prasa dla młodzieży na Śląsku Cieszyńskim i Zaolziu w latach 1918–1929: szkic monograficzny*, [w:] *Tradycje i współczesność ruchu młodzieżowego. Zeszyt specjalny 2*, Katowice 1982, s. 259–271 [4].

¹¹⁷ M.in. A. Pilch, „Oświata” (1919–1939): organ młodzieży robotniczej zorganizowanej w stowarzyszeniu „Siła”, „Książnica Śląska” T. 20 (1975/1978), s. 148–174 [2].

¹¹⁸ E. Długajczyk, „Dziennik Polski” na Zaolziu (1934–1939), KHPP 1993, nr 1, s. 65–79.

¹¹⁹ P. Kenig, *150 lat prasy polskiej na Śląsku Cieszyńskim: zarys historyczny*, Bielsko-Biała 1998 [3], s. 31–38; Na Zaolziu 1920–1939.

¹²⁰ J. Skrzypek, *Ze źródeł do dziejów prasy polonijnej*, RHCzP 1969, z. 4, s. 611. Według szacunków pełna liczba czasopism wydawanych w pozostałych państwach w latach 1920–1939 wynosiła

Argentynie (4) i na Litwie (4); nieco mniej na Łotwie i w Mandżurii (po 3), Austrii i Belgii (po 2) oraz w Danii, Holandii i Rumunii (po 1). Zainteresowanie historyków tą tematyką było po 1945 roku relatywnie niskie (80) [91], a zdecydowana większość opracowań (51 z 80 prac) miała charakter ogólny lub przekrojowy, podczas gdy opracowania dotyczące wyłącznie okresu 1918–1939 liczyły zaledwie 19 przyczynków (tab. 2). Fakt ten świadczy zarówno o niskim poziomie zaawansowania badań na

Tabela 2

Prasa polska za granicą 1918–1939 w wybranych państwach¹²¹ i stan jej opracowania

Państwo	Ruch wydawniczy			Opracowania				
	Liczba czasopism		Nakład jednoraz. 1934 r. [egz.] ^c	Liczba opracowań				Cytowania
	1830–1934 ^a	1934 r. ^b		1918–1939	Ogólne	Razem	W tym książki	
Kanada	10	5	13100	1	11	13	3	20
Brazylia	56	9	13600	2	5	10		19
Argentyna	19	4	2800		4	6		13
Austria	70	2	2000	2	6	9		13
Australia	2	b.d.	b.d.		4	4	2	8
Litwa	11	4	7600	4	1	6	2	6
Szwecja	2	b.d.	b.d.		2	2		4
Mandżuria	20	3	2000	2	3	5		3
Dania	3	1	1000	1	3	6		2
Bułgaria	3	b.d.	b.d.	1	1	2		1
Rumunia	12	1	1000	2	2	4		1
Włochy	11	b.d.	b.d.		1	1		1
Belgia	21	2	300		2	2		
Finlandia	b.d.	b.d.	b.d.		1	1		
Gruzja	b.d.	b.d.	b.d.	3		3		
Holandia	1	1	1000		2	2		
Łotwa	8	3	1400	1	1	2		
Szwajcaria	75	b.d.	b.d.		1	1		
Watykan	3	b.d.	b.d.		1	1		
	327	34	45800	19	51	80	7	91

Źródło: ^a — S. Zieliński, *Bibliografia czasopism polskich...*, s. 297; ^b — J. Skrzypek, *Ze źródeł do dziejów prasy polonijnej...*, s. 611; ^c — J. Skrzypek, *dz. cyt.*, *passim*

229 tytułów. Liczbę tę obliczono na podstawie danych S. Zielińskiego (*Bibliografia czasopism polskich zagranicą...*) przyjmując, że na pozostałe państwa przypadało średnio 25% liczby tytułów wydawanych łącznie w USA, Czechosłowacji, Niemczech, Rosji/ZSRR, Francji i WMG.

¹²¹ Tabela 2 nie obejmuje 6 głównych ośrodków, które zostały wykazane w tab. 1: Niemiec, Wolnego Miasta Gdańska, USA, Francji, ZSRR i Czechosłowacji.

analizowanym polu oraz z całą mocą potwierdza sformułowaną na wstępie podrozdziału tezę, że dzieje Polonii podlegają innej periodyzacji, niż stosowana w odniesieniu do dziejów Polski. Mimo dużego rozproszenia badań większość prac koncentrowało się jednak wokół dwu najaktywniejszych regionów polonijnych: Kanady (13) [20] i Brazylii (10) [19], nieco mniej amatorów przyciągnęły Austria (9) [13] i Argentyna (6) [13] oraz piętnaście pozostałych państw łącznie (42) [26]. Bliższa analiza aktywności prasowej Polaków w przekroju terytorialnym pozwala stwierdzić, że prawie wszystkie państwa, gdzie wydawano polską prasę (z wyjątkiem Japonii)¹²², doczekały się prac na swój temat, choć poziom zaawansowania badań i osiągnięcia są różne.

Najlepiej opracowanym terenem jest **Kanada** (13) [20]. Na dorobek ten wpłynęły przede wszystkim inicjatywy podjęte przez środowiska polonijne (8) [14] na początku lat 60. Wyróżnia się na tym tle działalność Wiktora Turka (3) [7] i Benedykta Heydenkorna (3) [5]. Turek już w 1962 roku wydał syntezę *The Polish-language press in Canada* [5]¹²³ obejmującą lata 1904–1961 (oraz suplement za okres 1848–1957), wyposażoną w bibliografię liczącą 117 pozycji. Stan ten niebawem wzbogaciły dwie monografie głównych pism środowiskowych „Związkowca” [5]¹²⁴ — organu Związku Polaków w Kanadzie (od 1933 r.) oraz tygodniowej „Gazety Katolickiej” (1908–1951)¹²⁵; powstał nadto skromny szkic o najważniejszym tamtejszym tygodniku „Czas — Polish Times” (od 1915)¹²⁶. Wkład badaczy krajowych był mniejszy (5) [6], zaś wśród opracowań najbardziej znany był artykuł Jana Fiebiga [1]¹²⁷, który w znacznej mierze opierał się na syntezie Turka. Dodajmy, że od daty jego publikacji w 1963 roku przez ponad 30 lat nie powstała w kraju żadna praca na ten temat. Stan ten nieznacznie zmienił się od połowy lat 90. (3) i przyniósł nową próbę krótkiej syntezy pióra Joanny Szych¹²⁸. Badania nad prasą polską w **Brazylii**, jakkolwiek relatywnie często podejmowane (10) [19], nie doczekały się większych osiągnięć i wszystkie powstały dość dawno. Na dorobek składają się przede wszyst-

¹²² Według S. Zielińskiego (*Bibliografia czasopism polskich ...*, s. 297) poza państwami wykazanymi w tab. 1 i 2 w latach 1918–1939 polskie pisma ukazywały jedynie w Japonii (2 tytuły).

¹²³ W. Turek, *The Polish-language press in Canada: its history and a bibliographical list = Prasa polska w Kanadzie: zarys historii i bibliografia*, Toronto 1962 [5]. Wykaz czasopism za lata 1848–1957 liczy 117 poz.

¹²⁴ B. Heydenkorn, *Związkowiec: monografia pisma polonijnego*, Toronto 1963 [5].

¹²⁵ B. Heydenkorn, *Gazeta Katolicka: the first Polish-language weekly paper*, [w:] *Heritage and the future*, Toronto 1988, s. 195–234.

¹²⁶ M. Szwej, *Jubileusz tygodnia polonijnego: (60-lecie „Czasu” w Winnipegu)*, „Kultura” (Paryż) 1974, nr 6, s. 117–118.

¹²⁷ J. Fiebig, *Prasa polonijna w Kanadzie: (szkic poglądowy z bibliografią)*, ZP 1963, z. 4, s. 85–100 [1]. Zestawienie za lata 1900–1962 obejmuje 119 poz.

¹²⁸ J. Szych, *Polonia i prasa polonijna w Kanadzie — zarys dziejów*, „Przegląd Humanistyczny” 2004, nr 6, s. 83–97. Wykaz — 42 tyt.

kim: krótki zarys historii wydawniczej [7]¹²⁹ i bibliografia¹³⁰ napisane przez księdza Jan Pitonia, profesora Seminarium Duchownego w Kurytybie oraz cenne wspomnienia dziennikarza polonijnego Władysława Wójcika [6]¹³¹. Podobny jest dorobek na temat prasy polonijnej wydawanej w **Argentynie** i państwach ościennych (6) [13]. Pierwszy i zarazem najważniejszy tekst na ten temat napisał w 1962 roku Władysław Chojnacki [5]¹³², który omówił 76 tamtejszych czasopism i kalendarzy, w tym najważniejsze dzienniki — „Głos Polski” (od 1922) i „Codzienny Niezależny Kurier Polski” (1931–1947). Rok później nieco skromniejszy artykuł na łamach „Zeszytów Prasoznawczych” ogłosił Stanisław Garztecki [1]¹³³, ostatnią zaś próbę syntetycznego spojrzenia podjął w 2002 roku badacz z Buenos Aires — Antoni H. Wróbel [1]¹³⁴. Jeśli nie liczyć fragmentu monografii *The foreign-language press in Australia 1848–1964* [4]¹³⁵, badania nad prasą polską w **Australii** podjęto dopiero w roku 1990 (bibliografia¹³⁶ i krótki zarys¹³⁷), niemniej już kilka lat później obszar ten został w pełni opracowany przez Jana Lencznarowicza w książce *Prasa i społeczność polska w Australii 1928–1980* [2]¹³⁸, która powstała na bazie rozprawy doktorskiej¹³⁹. Z rozmaitych względów aż do 1989 roku nie podjęto prac nad prasą polonijną na **Litwie**. Stan ten zmienił się dopiero w połowie lat 90. za sprawą prac Mieczysława Jackiewicza [5]¹⁴⁰ oraz Krzysztofa Buchowskiego¹⁴¹; w 2003 roku ukazało się ponadto doskonale źródło historyczne na ten temat — obszerne wspomnienia

¹²⁹ J. Piton, *Prasa polska w Brazylii w latach 1892–1970*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii*, Warszawa 1971, s. 491–493 [7].

¹³⁰ J. Piton, *Bibliografia prasy polskiej w Brazylii*, „Kalendarz Ludu” (Kurytyba) 1971, s. 49–72 — 60 poz.

¹³¹ W. Wójcik, *75 lat prasy polskiej w Brazylii: wspomnienia i refleksje*, RHCzP 1968, z. 2, s. 261–274 [6].

¹³² W. Chojnacki, *Prasa polska w Argentynie i Urugwaju 1913–1963*, „Problemy Polonii Zagranicznej” T. 3 (1962/1963), s. 121–144 [5].

¹³³ S. Garztecki, *Prasa polonijna w Argentynie*, ZP 1963, nr 1/2, s. 152–164 [1].

¹³⁴ A.H. Wróbel, *Prasa polska w Ameryce Łacińskiej*, [w:] *Z dziejów polskiej prasy na obczyźnie*, Gorzów Wlkp. 2002, s. 49–68 [1].

¹³⁵ M. Gilson, J. Zubrzycki, *The foreign-language press in Australia 1848–1964*, Canberra 1967 [4], *passim*.

¹³⁶ M. Boruta, *Sześćdziesiąt lat prasy polskiej i Polski dotyczącej w Australii (1928–1988): bibliografia czasopism, dodatków i wydawnictw periodycznych*, KHPP 1990, nr 1, s. 131–148 [1]. Wykaz 156+15 pozycji z lat 1928–1988.

¹³⁷ M. Kałuski, *Prasa polska w Australii 1928–1988*, „Studia Polonijne” T. 13 (1990), s. 221–235.

¹³⁸ J. Lencznarowicz, *Prasa i społeczność polska w Australii 1928–1980*, Kraków 1994 [2].

¹³⁹ Uniwersytet Jagielloński 1994, promotor Halina Florkowska-Frančić.

¹⁴⁰ M. Jackiewicz, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919–1940*, Olsztyn 1997, s. s. 17–84: *Prasa polska* [5].

¹⁴¹ K. Buchowski, *Prasa polska na Litwie w latach 1918–1940*, „Białostoczczyzna” 2001, nr 1/2, s. 46–56.

twórcy polskich gazet na Litwie Bohdana Paszkiewicza¹⁴². Dorobek naukowy na temat prasy wydawanej w **pozostałych państwach** jest znacznie skromniejszy i najczęściej sprowadza się do jednego (najwyżej dwu) artykułów syntetycznych, często wraz z bibliografią. Taki stan badań dotyczy prasy polskiej wydawanej w: Austrii¹⁴³, Mandżurii¹⁴⁴, Belgii¹⁴⁵, Rumunii¹⁴⁶, Danii¹⁴⁷, Holandii¹⁴⁸ i Szwecji¹⁴⁹.

---

¹⁴² B. Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi”*, Warszawa 2003.

¹⁴³ I. Paczyńska, *Czasopiśmiennictwo polskie w Austrii*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Polonijne” Z. 2 (1976), s. 159–167 [3]. Obejmuje 80 tyt. wyd. do 1939 roku.

¹⁴⁴ K. Woźniakowski, *Polonia chińska w latach 1897–1949 i jej życie kulturalno-literackie*. [Cz. 1–2], „Przegląd Polonijny” 1976, nr 1, s. 97–109, nr 2 s. 53–62 [2]; A. Winiarz, *Bibliografia prasy polskiej na dalekim Wschodzie w latach 1917–1949*, KHPP 1986, nr 1, s. 125–135 — razem 34 tyt.; A. Winiarz, *Działalność prasowa harcerstwa polskiego na Syberii i w Mandżurii (1917–1940)*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie*, Gorzów Wlkp. 2003, s. 197–202.

¹⁴⁵ W. Eder, *Prasa polonijna w Belgii, Holandii i Luksemburgu 1926–1985*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 4, s. 79–93; W. Brakowiecki, *Prasa polonijna w Belgii*, [w:] *Z historii Polski i Podlasia*, Siedlce 2008, s. 615–641.

¹⁴⁶ J. Bujak, *Książka, czasopismo i czytelnia w życiu Polaków na Bukowinie w XIX i XX wieku*, [w:] *Kraków — Lwów*. T. 5, Kraków 2001, s. 569–579.

¹⁴⁷ W. Chojnacki, *Materiały do bibliografii Polonii duńskiej*, „Przegląd Zachodni” 1974, nr 2, s. 340–361; E. Olszewski, *Emigracja polska w Danii 1893–1993*, Warszawa 1993, s. 152–165: *Prasa polska i polonijna* [2].

¹⁴⁸ J. Lesko-Ślęzak, *Prasa polska w życiu Polonii holenderskiej*, „Cywilizacje w Czasie i Przestrzeni” Nr 5 (1999), s. 171–173.

¹⁴⁹ T. Cieślak, *Czasopisma polsko-szwedzkie*, RHCzP 1972, z. 1, s. 89–95 [3]; E. Michalik, *Prasa i wydawnictwa polskie w Szwecji*, [w:] *Z dziejów polskiej prasy na obczyźnie*, Gorzów Wlkp. 2002, s. 287–298.

Bibliography

- A. Bukowski: *Pięćdziesiąt tomów "Rocznika Gdańskiego"*, „Rocznik Gdański” 1990, z. 1, s. 5-27 [2];
- A. Czapliński: *Adam Napieralski 1861-1928 : biografia polityczna*. Wrocław 1974 – rozdz. IV, s. 217-242 [18];
- A. Czapliński: *Działacz i wydawca z Górnego Śląska : (Adam Napieralski)*, KHPP 1991, nr 3/4, s. 153-160 [1].
- A. Czechowicz: *"Głos Pogranicza" i "Głos Pogranicza i Kaszub" : zarys historii*. Koszalin 1970 [6];
- A. Czechowicz: *Prasa polska na Pograniczu i Kaszubach w latach 1919-1939*, „Przegląd Zachodnio-Pomorski” 1972, z. 3, s. 53-65 [1];
- A. Czechowicz: *Rola i funkcje polskiej prasy na Pograniczu i Kaszubach w latach 1920-1939*, [w:] *Związek Polaków w Niemczech*. Opole 1974, s. 199-206.
- A. Drzycimski: *Polacy w Wolnym Mieście Gdańsku (1920-1933)*. Wrocław 1978, s. 46
- A. Groth: *"Rocznik Gdański" - polski periodyk w wolnym mieście Gdańsku*, [w:] *Dzieje historiografii Pomorza Gdańskiego i Prus Wschodnich 1920-1939 (1944)*. Toruń 1992, s. 113-119 [3].
- A. Kicinger: *Polityka emigracyjna II Rzeczypospolitej*. Warszawa 2005, passim.
- A. Paczkowski: *Badania nad prasą polską za granicą w latach 1960-1980*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1981, nr 4, s. 60.
- A. Paczkowski: *Badania nad prasą polską za granicą w latach 1960-1980*, KHPP 1981, nr 4, s. 59-64 [5].
- A. Paczkowski: *Nakłady prasy polskiej w Stanach Zjednoczonych w latach 1919-1937*, KHPP 1978, nr 4, s. 117.
- A. Paczkowski: *Nakłady prasy polskiej w Stanach Zjednoczonych w latach 1919-1937*, KHPP 1978, nr 4, s. 115-128 [2].
- A. Paczkowski: *Początki prasy dla polskiej emigracji zarobkowej we Francji 1920-1924*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” R. 11 (1975), s. 117-137 [1].
- A. Paczkowski: *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*. Warszawa 1971, s. 378-426 [39]
- A. Paczkowski: *Prasa i społeczność polska we Francji 1920-1940*. Wrocław 1979 [13].
- A. Paczkowski: *Prasa polonijna w latach 1870-1939*. Warszawa 1977, s. 54-70 [21].
- A. Paczkowski: *Prasa polska 1918-1939*. Warszawa 1980, s. 342-403 [154].
- A. Paczkowski: *Prasa polska we Francji (1918-1940)*, RHCzP 1969, z. 4, s. 521-536 [7].
- A. Pilch: *"Oświata" (1919-1939) : organ młodzieży robotniczej zorganizowanej w stowarzyszeniu "Siła"*, „Książnica Śląska” T. 20 (1975/1978), s. 148-174 [2].
- A. Poniatowska: *Wybory i praca polskich posłów w Niemczech w relacjach "Dziennika Berlińskiego" w latach 1923-1933*, „Przegląd Zachodni” 1979, nr 2, s. 53-63.
- A. Poniatowska: *Zarys dziejów "Dziennika Berlińskiego"*, „Przegląd Zachodni” 1977, nr 5/6, 156-172;
- A. Romanow: *Bibliografia prasy polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku 1920-1939*, „Rocznik Gdański” T. 36 (1976), s. 161-188 [3].
- A. Romanow: *"Gazeta Gdańska" 1891-1939 : zarys dziejów*, „Rocznik Gdański” 1991, z. 2, s. 5-46 [5].
- A. Romanow: *Nie zrealizowane polskie inicjatywy prasowo-wydawnicze w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Rocznik Gdański” T. 45 (1985), s. 127-138 [2].
- A. Romanow: *Prasa polska w Wolnym Mieście Gdańsku (1920-1939)*, [w:] *Na rozstajach dróg*. Gdańsk 1998
- A. Romanow: *Prasa Polska w Wolnym Mieście Gdańsku 1920-1939*. Gdańsk 1979
- A. Romanow: *Prasa pomorska w latach 1848-1939 : stan badań i perspektywy badawcze*, RHPP 2010, z. 1/2, s. 67-79.
- A. Romanow: *Z dziejów Zakładów Graficznych "Drukarnia Gdańska"*, „Literary” 1972, nr 5, s. 8-11 [2].
- A. Romanow: *Zapomniane polskie inicjatywy czasopiśmiennicze w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Libri Gedanenses” R. 9 (1975), s. 45-65 [2];
- A. Staniszewski: *Ojców mowy, ojców wiary : historia i współczesność na łamach "Gazety Olsztyńskiej" 1886-1939*. Warszawa 1989 [3].
- A. Ślisz: *Polska prasa komunistyczna w ZSRR w latach 1917-1927*. Cz. 1-2, „Kwartalnik Prasoznawczy” 1958, nr 1/2, s. 99-107; nr 3, s. 61-73 [7].
- A. Wakar, W. Wrzesiński: *"Gazeta Olsztyńska" w latach 1886-1939*. Olsztyn 1986 [9]. Cz. 1, 1886-1918, s. 14-184 – aut. A. Wakar; cz. 2, 1918-1939, s. 187-494 – aut. W. Wrzesiński.
- A. Winiarz: *Bibliografia prasy polskiej na dalekim Wschodzie w latach 1917-1949*, KHPP 1986, nr 1, s. 125-135
- A. Winiarz: *Działalność prasowa harcerstwa polskiego na Syberii i w Mandżurii (1917-1940)*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie*. Gorzów Wlkp. 2003, s. 197-202.
- A.H. Wróbel: *Prasa polska w Ameryce Łacińskiej*, [w:] *Z dziejów polskiej prasy na obczyźnie*. Gorzów Wlkp. 2002, s. 49-68 [1].
- B. Heydenkorn: *Gazeta Katolicka : the first Polish-language weekly paper*, [w:] *Heritage and the future*. Toronto 1988, s. 195-234.
- B. Heydenkorn: *Związkowiec : monografia pisma polonijnego*. Toronto 1963 [5].
- B. Nałęcz, L. Pawlaczyk: *Katalog polskich czasopism emigracyjnych w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie (do września 1939 r.)*. Warszawa 1983 [5].

- B. Paszkiewicz: *Pod znakiem "Omegi"*. Warszawa 2003.
- B. Wołowik: *Walka o język polski w "Nowinach Codziennych" (lata 1929-1939)*, KO 1971, nr 4, s. 114-127 [2];
- B. Wróblewska: *Przyczynek do historii polskiej prasy komunistycznej w Czechosłowacji*, „Z Pola Walki” 1966, nr 2, s. 172-178 [2]
- E. Dąbrowska: *Wychowawcze znaczenie literatury pięknej i ludowej prezentowanej na łamach "Zdroju" 1925-1930*, „Kwartalnik Nauczyciela Opolskiego” 1978, nr 2/4, s. 31-34 [1].
- E. Długajczyk: *"Dziennik Polski" na Zaolziu (1934-1939)*, KHPP 1993, nr 1, s. 65-79.
- E. Długajczyk: *Wydawnictwo bytomskiego "Katolika" w systemie prasy sanacyjnej na Śląsku*, „Ziemia Śląska” T. 3 (1993), s. 25-59;
- E. Jagielska: *Katalog czasopism polonijnych XIX i XX wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Wrocław 1996 [8]
- E. Kmieciak: *Polskie czasopisma i gazety na Warmii i Mazurach [1918-1939]*, „Prasa Polska” 1970, nr 9, s. 33-35; nr 10, s. 31-35.
- E. Mentel: *Charakterystyka i próba oceny "Katolika" (1926-1931)*, [w:] *Z dziejów i dorobku polskiego i niemieckiego czasopiśmiennictwa na Śląsku*. Opole 2006, s. 65-78;
- E. Michalik: *Prasa i wydawnictwa polskie w Szwecji*, [w:] *Z dziejów polskiej prasy na obczyźnie*. Gorzów Wlkp. 2002, s. 287-298.
- E. Olszewski: *Emigracja polska w Danii 1893-1993*. Warszawa 1993, s. 152-165: Prasa polska i polonijna [2].
- Encyklopedia, która się nie ukazała*. Oprac. R. Hajduk i S. Popiołek. Katowice 1970 [8].
- Gwiazda Polarna : 75 lat w służbie Polski i Polonii*. Ed. T.F. Hering. Nowy Jork 1983 [1].
- I. Paczyńska: *Czasopiśmiennictwo polskie w Austrii*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Polonijne” Z. 2 (1976), s. 159-167 [3]. Obejmuje 80 tyt. wyd. do 1939 roku.
- J. Bujak: *Książka, czasopismo i czytelnia w życiu Polaków na Bukowinie w XIX i XX wieku*, [w:] *Kraków - Lwów*. T. 5. Kraków 2001, s. 569-579.
- J. Chłosta: *Czasopismo "Mazur" z lat 1928-1939 : podstawy finansowe, dodatki i prześladowania pisma*, KM-W 1976, nr 4, s. 523-536 [1] i in.
- J. Chłosta: *Kazimierz Jaroszyk 1878-1941 : o narodowy kształt Warmii i Mazur*. Olsztyn 1986 [5].
- J. Chłosta: *Podstawy finansowe "Gazety Olsztyńskiej" w latach 1927-1932*, KM-W 1973, nr 4, s. 435-445 [2];
- J. Chłosta: *Procesy sądowe "Gazety Olsztyńskiej"*, KM-W 1974, nr 3, s. 239-254 [3];
- J. Chłosta: *Seweryn Pieniężny 1890-1940 : redaktor i wydawca spod znaku Rodła*. Olsztyn 1980 [5].
- J. Chłosta: *Wokół spraw warmińskich : rzecz o redaktorach "Gazety Olsztyńskiej" (1986-1939)*. Warszawa 1986 [3].
- J. Chłosta: *Wydawnictwo "Gazety Olsztyńskiej" w latach 1918-1939*, Olsztyn 1977 [17] – skrót rozprawy doktorskiej – promotor Władysław Chojnacki.
- J. Chłosta: *Zarys dziejów dodatków do "Gazety Olsztyńskiej" w latach 1921-1939*, KM-W 1974, nr 1, s. 3-23 [3].
- J. Daszkiewicz: *Prasa Polska na Ukrainie Radzieckiej : zarys historyczno-bibliograficzny*, RHCzP 1966, z. 2, s. 84-137 [10].
- J. Fiebig: *Prasa polonijna w Kanadzie : (szkic poglądowy z bibliografią)*, ZP 1963, z. 4, s. 85-100 [1].
- J. Gieła: *Polska prasa katolicka w diecezji wrocławskiej 1895-1939*, „Archiwa Biblioteki Muzea Kościelne” T. 58 (1989), s. 79-268 [4] – skr. rozprawy doktorskiej (KUL, 1990), promotor Zygmunt Zieliński.
- J. Glensk: *"Nowiny" opolskie w świetle niemieckich represji*, KO 1986, nr 3, s. 8-28 [3];
- J. Glensk: *Patriotyczne tradycje prasy polskiej na Śląsku Opolskim w okresie międzywojennym*, [w:] *Popularnonaukowa sesja prasoznawcza z okazji 20-lecia "Trybuny Opolskiej" : referaty*. Opole 1972, s. 5-20 [3].
- J. Glensk: *Stan badań i potrzeby badawcze z zakresu dziejów prasy Dzielnicy I Związku Polaków w Niemczech w latach 1923-1939*, „Studia Śląskie” R. 44 (1986), s. 261-288
- J. Kowalik: *The Polish press in America*. San Francisco 1978 [3] (76 s.).
- J. Kowalik: *Wydawnictwa periodyczne z terenu Czech – katalog zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej oraz Katedry Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków 1966 [1].
- J. Kurdelska: *Katalog emigracyjnych wydawnictw periodycznych 1830-1939 w Bibliotece Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” Z. 7 (1959), s. 409-467 [7];
- J. Lencznarowicz: *Prasa i społeczność polska w Australii 1928-1980*. Kraków 1994 [2].
- J. Lesko-Ślęzak: *Prasa polska w życiu Polonii holenderskiej*, „Cywilizacje w Czasie i Przestrzeni” Nr 5 (1999), s. 171-173.
- J. M. Kupczak: *Prasa i książki polskie na Ukrainie radzieckiej w latach 1920-1939*, „Literatura Ludowa” 2001, nr 6, s. 17-24.
- J. Minakowski: *Bibliografia opracowań prasy polskiej b. Prus Wschodnich w latach 1918-1939 : materiały opublikowane w latach 1918-1980*, KM-W 1982, nr 3, s. 263-265 [2].
- J. Myśliński: *Pracownia Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego XIX i XX wieku PAN (1958-1993)*. RHPP 2002, z. 1, s. s. 198.

- J. Myśliński: *Prasa polska w Czechosłowacji w latach 1935-1968 : przegląd bibliograficzny*, RHCzP 1970, z. 3, s. 389-401 [9].
- J. Myśliński: *Prasa w języku polskim na Białorusi Radzieckiej 1921-1941 : charakterystyka bibliograficzna i przegląd zawartości*, RHCzP 1972, z. 1, s. 97-116 [10].
- J. Pitoń: *Bibliografia prasy polskiej w Brazylii*, „Kalendarz Ludu” (Kurytyba) 1971, s. 49-72 – 60 poz.
- J. Pitoń: *Prasa polska w Brazylii w latach 1892-1970*, [w:] *Emigracja polska w Brazylii*. Warszawa 1971, s. 491-493 [7].
- J. Ratajewski: „*Nowiny*” w Opolu (1911 - 1939) : próba monografii. Wrocław 1968 (ok. 500 s.) – niepublikowana praca doktorska (Uniwersytet Wrocławski 1968, promotor Antoni Knot).
- J. Ratajewski: *Dodatki do czasopisma "Nowiny"*, Opole 1911-1939, KO 1966, nr 1, s. 23-43 [2];
- J. Ratajewski: *Miesięcznik "Polak w Niemczech" w latach 1924-1939*, „Kwartalnik Opolski” [dalej KO] 1972, nr 2, s. 11-27 [5].
- J. Ratajewski: *Opolskie "Nowiny" w latach 1911-1939 : krótki zarys historii*. Opole 1967, rodz. VI, s. 37-48 [18];
- J. Ratajewski: *Ostatnie lata istnienia wydawnictwa "Katolik" w Bytomiu (1923-1932)*, RHCzP 1970, z. 3, s. 361-387 [10];
- J. Ratajewski: *Prasa polska na Śląsku Opolskim w dwudziestolecie międzywojennym*, [w:] *200 lat prasy polskiej na Śląsku*. Opole 1992, s. 33-57 [2].
- J. Ratajewski: *Wydawnictwo i czasopismo "Katolik Trzyrzazowy" na Śląsku Opolskim w latach 1932-1939*, RHCzP 1971, z. 3, s. 355-381 [9].
- J. Skrzypek: *Ze źródeł do dziejów prasy polonijnej*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” [dalej RHCzP] 1969, z. 4, s. 589-611 [7].
- J. Skrzypek: *Ze źródeł do dziejów prasy polonijnej*, RHCzP 1969, z. 4, s. 611.
- J. Szych: *Polonia i prasa polonijna w Kanadzie - zarys dziejów*, „Przegląd Humanistyczny” 2004, nr 6, s. 83-97
- J. Wądołkowska: *Wykaz czasopism poloników Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu*. [T. 1-2]. Wrocław 1956 [6];
- J. Wępieć: *Polish American serial publications 1842-1966 : an annotated bibliography*. Chicago, 1968;
- K. Bobkowski: *Z dziejów "Młodego Polaka w Niemczech" 1930-1939*, RHCzP 1972, z. 3, s. 433-445 [9];
- K. Buchowski: *Prasa polska na Litwie w latach 1918-1940*, „Białostocczyzna” 2001, nr 1/2, s. 46-56.
- K. Groniowski: *Amerikanizacja a związki kulturowe : "Dziennik Chicagoski" w latach 1918-1939*, „Przegląd Polonijny” 1999, z. 2, s. 5-27.
- K. Heska-Kwaśniewicz: *"I nie ustaniem w walce..." : o "Młodym Polaku w Niemczech"*, „Zaranie Śląskie” 1973, z. 2, s. 227-247 [2]
- K. Heska-Kwaśniewicz: *"Idziemy" : czasopismo młodzieży polskiego gimnazjum w Bytomiu (1933-1939)*, KO 1975, nr 2, s. 103-108 [6].
- K. Heska-Kwaśniewicz: *O "Małym Polaku w Niemczech"*, „Studia Śląskie” R. 23 (1973), s. 211-235 [4].
- K. Heska-Kwaśniewicz: *Prasa Związku Polaków w Niemczech przeznaczona dla dzieci i młodzieży*, „Książnica Śląska” T. 20 (1975/1978), s. 175-203 [2].
- K. Kossakowska-Jarosz: *"Katolik. Kalendarz dla Wszystkich" : dzieje, zawartość i znaczenie wydawnictwa w latach 1919-1932*, „Studia Śląskie” R. 47 (1989), s. 249-291 [1] i in.
- K. Sierocka: *Prasa polska w ZSRR w latach 1918-1939*, [w:] *też: Polonia radziecka 1917-1939*, Warszawa 1968, s. 34-61;
- K. Sierocka: *Z dziejów czasopiśmiennictwa polskiego w ZSRR ("Kultura Mas" 1929-1937)*. Warszawa 1963 [6]
- K. Sierocka: *Dzieje "Kultury Mas"*, tamże, s. 84-118 [3].
- K. Tatarowicz: *Katalog poloników periodycznych wydanych za granicą do roku 1939 : zbiory Biblioteki Jagiellońskiej*. Kraków 1961 [16]
- K. Woźniakowski: *Polonia chińska w latach 1897-1949 i jej życie kulturalno-literackie*. [Cz. 1-2], „Przegląd Polonijny” 1976, nr 1, s. 97-109, nr 2 s. 53-62 [2];
- K. Woźniakowski: *Polskie środowisko literackie Białoruskiej SRR w latach 1919-1989 (dzieje - dorobek - perspektywy)*, „Przegląd Polonijny” 1990, z. 3, s. 5-32 [1];
- L. Smółka: *Oblicze ideowo-polityczne polskiej prasy socjalistycznej w Niemczech 1923-1937*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” T. 12 (1973), s. 215-283 [4].
- L. Smółka: *Prasa polska na Śląsku Opolskim 1922-1939*. Warszawa 1976 [19] – skrót rozprawy doktorskiej (Uniwersytet Wrocławski, 1972), promotor Marian Orzechowski.
- L. Smółka: *Prasa Polska w Niemczech w okresie międzywojennym*, KM-W 1983, nr 1, s. 85-97 [1].
- L. Smółka: *Sytuacja prawna prasy mniejszościowej w Niemczech w latach międzywojennych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” [dalej KM-W] 1982, nr 4, s. 337-346 [2].
- La presse polonaise en France = Prasa Polska we Francji 1918-1984*. Par D. Beauvois. Villeneuve d'Ascq 1988.
- M. Andrzejewski: *Drukowanie prasy gdańskich komunistów w Polsce*, „Z Pola Walki” 1986, nr 2, s. 115-118

- M. Andrzejewski: *Prasa komunistyczna w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Z Pola Walki” 1985, nr 2, s. 69-74 [3];
- M. Andrzejewski: *Prasa żydowska w Wolnym Mieście Gdańsku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1977, nr 2, s. 87-95 [3].
- M. Boruta: *Sześćdziesiąt lat prasy polskiej i Polski dotyczącej w Australii (1928-1988) : bibliografia czasopism, dodatków i wydawnictw periodycznych*, KHPP 1990, nr 1, s. 131-148 [1].
- M. Gierula: *Polska prasa dla młodzieży na Śląsku Cieszyńskim i Zaolziu w latach 1918-1929 : szkic monograficzny*, [w:] *Tradycje i współczesność ruchu młodzieżowego. Zeszyt specjalny 2*. Katowice 1982, s. 259-271 [4].
- M. Gilson, J. Zubrzycki: *The foreign-language press in Australia 1848-1964*. Canberra 1967 [4], passim.
- M. Jackiewicz: *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919-1940*. Olsztyn 1997
- M. Kalczyńska: *Wydawnictwo prasowe "Nowiny" w Opolu 1911-1939*, „Rocz. Bibl.” 1994, z 1/2, s. 137-154 [1]
- M. Kałuski: *Prasa polska w Australii 1928-1988*, „Studia Polonijne” T. 13 (1990), s. 221-235.
- M. Kwiatkowski: *"Narodowiec" i jego wkład w utrzymanie języka polskiego na wychodźstwie*, [w:] *Materiały XXI Sesji Stałej Konferencji Muzeów, Archiwów i Bibliotek Polskich na Zachodzie*. Rzym 1999, s. 171-180 [1].
- M. Szawleski: *Wychodźstwo polskie w Stanach Zjednoczonych Ameryki*. Lwów 1924 [12].
- M. Szwej: *Jubileusz tygodnia polonijnego : (60-lecie "Czasu" w Winniepegu)*, „Kultura” (Paryż) 1974, nr 6, s. 117-118.
- M.B. Topolska: *"Narodowiec" - największy dziennik wychodźstwa polskiego we Francji w latach 1936-1939*, „Przegląd Zachodni” 1983, nr 3, s. 139-151;
- M.B. Topolska: *Obraz Polski w opiniach oraz informacjach prasowych największego dziennika polskiego we Francji "Narodowca" w latach 1936-1939*, „Przegląd Zachodni” 1986, nr 3/4, s. 146-166;
- M.B. Topolska: *Obraz Polski w piśmie polonijnym "Ognisko"*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 4, s. 103-120;
- M.B. Topolska: *Obraz Polski w prasie Polonii francuskiej w latach 1936-1939*, „Przegląd Polonijny” 1986, z. 3, s. 5-28.
- M.M. Wawrykiewicz: *Stan badań nad prasą polonijną w Stanach Zjednoczonych*, „Przegląd Polonijny” 1980, z. 3, s. 65-85 [4].
- P. Kenig: *150 lat prasy polskiej na Śląsku Cieszyńskim : zarys historyczny*. Bielsko-Biała 1998 [3], s. 31-38; Na Zaolziu 1920-1939.
- Prasa gdańska na przestrzeni wieków*. Red. M. Andrzejewski. Gdańsk 1999 [3]
- R. Hajduk: *Od "Nowin" do "Trybuny" : z notatnika opolskiego redaktora*. Katowice 1970 [22].
- R. Hajduk: *Redaktor z Górażdży*, „Twórczość” 1968, nr 12, s. 85-95, też, [w:] Tegoż: *Korzenie : portrety opolskie*. Katowice 1980, s. 43-98 [2].
- R. Nir: *Materiały archiwalne do badań emigracyjnej i polonijnej prasy w Archiwum Polonii w Orchard Lake, USA*, [w:] *Kultura książki i prasy polonijnej*. Katowice 2009, s. 224-240.
- R. Nir: *Wacław Flisiński (1906-1978) : bibliograf prasy emigracyjnej i polonijnej*, [w:] *Magia sportu i słowa*. Gorzów Wlkp. 2008
- R. Otello: *"Głos Ewangelijny" (1925-1939)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1977, nr 1, s. 81-90 [1];
- R. Otello: *Wykaz prenumeratorów "Głosu Ewangelijnego" z lat 1937-1938*, KM-W 1979, nr 2, s. 227-230.
- R. Traba: *Sprawozdanie z dyskusji nad książką Andrzeja Wakara i Wojciecha Wrzesińskiego „Gazeta Olsztyńska w latach 1886-1939”*, KM-W 1987, nr 3/4, s. 589-594.
- R. Wachowiec: *Placówka Pieniężnych*. Olsztyn 1995 [1]
- R.E. Park: *The immigrant press and its control*. New York 1922 [12];
- Redaktor Jan Łangowski : w 40 rocznicę śmierci : materiały z sesji popularnonaukowej odbytej w Opolu w dniu 15 grudnia 1993*. Opole 1994;
- S. Borski: *Prasa polska w ZSRR*. Moskwa 1929 (44 s.).
- S. Dusza: *Edmund Jan Osmańczyk jako redaktor czasopisma dla polskiej młodzieży pt. "Młody Polak w Niemczech" w latach 1930-1939* (Wrocław 2001, niepublikowana praca doktorska, promotor Irena Świątłowska-Prędoła).
- S. Dziński: *Z badań nad prasą Ziem Zachodnich i Północnych : przegląd informacyjno-bibliograficzny*, ZP 1965, nr 3, s. 50-57.
- S. Garztecki: *Prasa polonijna w Argentynie*, ZP 1963, nr 1/2, s. 152-164 [1]
- S. Osada: *Prasa i publicystyka polska w Ameryce*. Pittsburgh 1930 [29]
- S. Zahradnik: *Czasopiśmiennictwo w języku polskim na terenach Czechosłowacji w latach 1848-1938*. Opole 1989.
- S. Zahradnik: *Polska prasa komunistyczna na Zaolziu przed 1938 r.*, „Kalendarz Beskidzki” R. 23 (1982), s. 81-84.
- S. Zahradnik: *Polska prasa socjalistyczna na Śląsku Cieszyńskim i w Czechosłowacji w latach 1897-1938 : zarys dziejów i bibliografia*, „Ze Skarbca Kultury” 1989, z. 48, s. 181-198 [1];

- S. Zahradnik: *Polska prasa socjalistyczna na Zaozniu w latach 1897-1939*, „Zaranie Śląskie” 1992, z. 1/2, s. 22-35.
- S. Zahradnik: *Polska prasa wyznaniowa w Czechosłowacji do 1939 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny” 1984, nr 4, s. 587-608 [1].
- S. Zieliński: *Bibliografia czasopism polskich zagranicą 1830-1934*. Warszawa 1935
- Spod znaku rodła*. Oprac. T. Kajan. Zielona Góra 1975 [4].
- T. Cieślak: *Czasopisma polsko-szwedzkie*, RHCzP 1972, z. 1, s. 89-95 [3];
- T. Cieślak: *Dzieje czasopism pod nazwą "Mazur"*, „Rocznik Olsztyński” T. 2 (1959), s. 21-46 [5];
- T. Cieślak: *Prasa polska na Mazurach i Warmii 1718-1939*. Olsztyn 1964 [25]
- T. Cieślak: *Walka redakcji "Mazura" z hitleryzmem*, KM-W 1959, nr 4, s. 441-445 [2];
- W. Brakowiecki: *Prasa polonijna w Belgii*, [w:] *Z historii Polski i Podlasia*. Siedlce 2008, s. 615-641.
- W. Chojnacki: *Bibliografia kalendarzy polonijnych 1838-1982*. Wrocław 1984 [10]; M. Miszczuk: *Bibliografia emigracyjnej i polonijnej prasy harcerskiej 1914-2001*. Warszawa 2002 [8].
- W. Chojnacki: *Materiały do bibliografii Polonii duńskiej*, „Przegląd Zachodni” 1974, nr 2, s. 340-361;
- W. Chojnacki: *Prasa polska w Argentynie i Urugwaju 1913-1963*, „Problemy Polonii Zagranicznej” T. 3 (1962/1963), s. 121-144 [5]
- W. Eder: *Prasa polonijna w Belgii, Holandii i Luksemburgu 1926-1985*, „Przegląd Zachodni” 1985, nr 4, s. 79-93;
- W. Kukla: *Polish scouting publishing in the United States of America, the United Kingdom, Canada and Australia (1913-2009) : outline of history and bibliography = Harcerska działalność wydawnicza w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Wielkiej Brytanii, Kanadzie i Australii (1913-2009) : zarys dziejów z bibliografią*. Warszawa 2009.
- W. S. Flisiński: *Alfabetyczny katalog redaktorów Polonii Amerykańskiej 1842-1975*. New York 1976 (45 k.);
- W. S. Flisiński: *Biogramy redaktorów Polonii Amerykańskiej zmarłych 1842-1976*. Cz. 1. New York 1976 (128 s.);
- W. S. Flisiński: *Prasa polonijna w Ameryce w latach 1842-1972*. [Cz. 1-2]. New York, 1973-75 (156+198 s.).
- W. Turek: *The Polish-language press in Canada : its history and a bibliographical list = Prasa polska w Kanadzie : zarys historii i bibliografia*. Toronto 1962 [5].
- W. Wójcik: *75 lat prasy polskiej w Brazylii : wspomnienia i refleksje*, RHCzP 1968, z. 2, s. 261-274 [6].
- W. Wrzesiński: *Oblicze ideowo-polityczne "Gazety Olsztyńskiej" w latach 1920-1939*, KM-W 1960, nr 2, s. 168-212 [11].
- W. Wrzesiński: *Ze studiów nad historią czasopiśmiennictwa polskiego w Niemczech w latach 1922-1939*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1967, nr 1/2, s. 137-169 [22].
- Z. Grabowski: *Jan Langowski (1904-1953)*, [w:] *Materiały pomocnicze do najnowszej historii dziennikarstwa*. T. 18. Warszawa 1992, s. 193-199.
- Z. Lietz: *"Mazurski Przyjaciel Ludu" organ Zjednoczenia Mazurskiego (1923-1928)*, „Zapiski Historyczne” 1961, z. 3, s. 27-52 [7].
- Z. Lietz: *Z dziejów gazety "Mazur" (1928-1939)*, KM-W 1962, nr 3, s. 597-615 [5];
- Z. Łukawski: *Bibliografia prasy polskiej w Rosji w latach 1917-1920 (uwagi wstępne)*, „Prasa Współczesna Dawna” 1958, nr 3, s. 123-138 [6].
- Z. Machaliński: *Czasopiśmiennictwo morskie II Rzeczypospolitej*. Gdańsk 1969 [12]